

Marcin Piotrowski*

Dokument Patriarchy akwilejskiego Poppona z roku 1031, jego kontekst historyczny oraz problem osadnictwa słowiańskiego w północno-wschodniej Italii w średniowieczu

Document of the Patriarch of Aquileia Poppo from 1031, its historical context and the problem of the Slavic settlement in north-eastern Italy in the Middle Ages

The article concerns the document of the Patriarch of Aquileia Poppo from 1031, which mentions, among other things, a place called *villa Sclavorum* (Villa of the Slavs). The Latin content of the document was quoted with a translation into Polish. In addition to the characteristics and translation of the document, it is presented in a historical context and against the background of the Slavic settlement in north-eastern Italy in the Middle Ages.

KEY WORDS: Santa Maria la Longa, Aquileia, Patriarch Poppo, Slavs, Italy, Middle Ages

Submission: 06.03.2023; Acceptance: 12.06.2023

WSTĘP

Archiwa kościelne stanowią specyficzną część dziedzictwa kulturowego cechującą się wyjątkową trwałością na przestrzeni wieków¹. Jak piszą Sandro Piussi oraz Katja Piazza, jest to konsekwencją potrzeby poświadczania, dochodzenia i przekazywania swoich praw. Jednak od początku XX w. można zaobserwować, że Kościół katolicki przywiązuje coraz większą wagę do swoich zbiorów archiwalnych, kierując się również potrzebą ich ochrony oraz udostępniania (Piussi, Piazza 2017, 39). Coraz częściej dostrzegamy, że zbiory dokumentów kościelnych zawierają także wiele interesujących informacji wykraczających poza sprawy religijno-prawne oraz że pozwalają budować lub uzupełniać obraz społeczeństwa, życia codziennego czy osadnictwa w określonym czasie i przestrzeni.

Wśród zabytków średniowiecznego piśmiennictwa kościelnego północno-wschodniej Italii szczególnie interesujący dla badaczy Słowian (archeologów i historyków) jest dokument patriarchy akwilejskiego, Poppona, datowany na 13 lipca 1031 r., wystawiony w dwunastym roku sprawowania przez niego funkcji (1019–1042). Tego dnia Poppon, po konsekracji odnowionej bazyliki w Akwilei, w obecności biskupów kardy-

nałów Kościoła rzymskiego, biskupów różnych miast, adwokata Walperta i innych świadków zwiększył liczbę kanoników przy tym kościele do 50, ustanawiając – to jest nadając lub potwierdzając – dla ich utrzymania beneficja. Wśród miejscowości, które patriarcha ustanowił jako prebendę dla wspomnianych braci znajdowała się „[...] willa Melereto, ze wszystkimi jej obszarami i przynależnościami, to jest z willą Słowian, która podobnie się nazywa Meleretum [...]” („[...] *villam de Melereto cum omnibus finibus et pertinentiis suis, scilicet cum villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum [...]*”). Miejsce to oddalone było od Akwilei o zaledwie 19 km w kierunku północnym, północno-zachodnim (ryc. 1). Ta krótka wzmianka, chociaż stanowi tylko niewielki fragment treści dokumentu (zob. niżej), dostarcza cennych informacji na temat charakteru osadnictwa słowiańskiego na terenie Friuli, zwłaszcza, kiedy rozpatruje się ją w szerszym kontekście.

Pierwszym celem tego artykułu jest wprowadzenie wspomnianego źródła do polskiej literatury archeologicznej i historycznej poświęconej średniowiecznym Słowianom. Drugim jest ukazanie religijnych, politycznych i gospodarczych okoliczności powstania dokumentu, jego wędrówki między archiwami, edycji drukowanych oraz przybliżenie postaci wystawcy – patriarchy Poppona. Wreszcie trzecim zamierzeniem jest przyjrzenie się przy tej okazji obecności ludów słowiańskich na terenach położonych między Alpami i Adriatykiem, z krótkim przeglądem najważniejszych innych źródeł pisanych, danych językoznawczych oraz znalezisk archeologicznych. Sprowadza się to do kulturoznawczego studium zawartości dokumentu umieszczonego w sieci różnych powiązań i zależności. Wyciągnięcie samej wzmianki o Słowianach z kontekstu, wyprepa-

¹ Niniejszy tekst niemal w całości pokrywa się z treścią referatu wygłoszonego 12 stycznia 2023 r. w Zakładzie Badań Źródłoznawczych i Edytorstwa Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Uwzględniłem i rozwinąłem w nim elementy pojawiające się w dyskusji, zwłaszcza rozważania dotyczące sposobu rozumienia wyrażenia *villa Sclavorum*, które występuje w tytułowym dokumencie patriarchy Poppona. Materiały do tekstu zostały w większości zebrane w trakcie stażu w Narodowym Muzeum Archeologicznym w Cividale del Friuli, w latach 2018–2019.

* Lublin, e-mail: marcincastello@tlen.pl; ORCID: 0000-0003-2146-6451

Ryc. 1. Obecny kościół Wniebowzięcia Matki Boskiej w miejscowości Santa Maria la Longa (dawną *villa Sclavorum* z dokumentu Poppona z 1031 r.), prowincja Udine. Fot. M. Piotrowski

Fig. 1. The current church of the Assumption of the Virgin Mary in Santa Maria la Longa (former *villa Sclavorum* from the document of Poppo from 1031), Udine province. Photo M. Piotrowski

rowanie jej z większej całości, co zadowoliłoby zapewne wielu badaczy, poza tym, że przypomina mechaniczne cięcie, wydaje się po prostu mało interesujące.

Zajmujący nas *passus* ujawnia swe walory szczególnie, gdy zagadnienie obecności Słowian w Italii północno-wschodniej rozpatruje się w ujęciu synchronicznym, ale także diachronicznym. Pracując w tym przeświadczeniu, staram się wykazać, że informacje zachowane w dokumencie akwilejskim pozwalają nie tylko na uzupełnienie mapy punktów związanych z przebywaniem Słowian na Równinie Friulskiej w średniowieczu, ale umożliwiają także uszczegółowienie genezy oraz modelu ich osadnictwa kształtującego się i jednocześnie kształtowanego przez kilka stuleci. Tezę tę można doprecyzować. *Villa Sclavorum*, która w pierwszej połowie XI w. stanowiła własność kościelną, ukazuje nam celowych osiedleńców, chociaż żyjących nadal w enklawie. Reprezentują oni ostatni przed unifikacją etap procesu akulturacji – procesu, który tak naprawdę rozpoczął się u schyłku VI stulecia. Przyjmijmy za *Słownikiem etnologicznym* wydanym przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe, że *akulturacja* to ogół zjawisk powstałych w wyniku kontaktu dwóch grup kulturowych, prowadzący do zmian wzorów kulturowych jednej, drugiej lub obu kultur (Staszczak 1987). Jeżeli jednocześnie założymy, że Słowianie, którzy przez kilka stuleci próbowali wejść do północno-wschodniej Italii to – upraszczając – jedna grupa, a mieszkańcy Friuli – stanowiący specyficzny wieloetniczny twór kulturowy, kształtowany pod zwierzchnictwem Kościoła, Longobardów, Karolingów, Ludolfingów i dynastii salickiej, ciągnący jednak zawsze w kierunku tradycji rzymskich, żyjący w określonym krajobrazie przyrodniczym – to druga grupa, jawi nam się wyraźny ciąg wzajemnego oddziaływania, w którym jednak na końcu drogi znów wygrywa – chociaż zmieniona – kultura Italii. Na początku

procesu widzimy pogańskich Słowian niechcianych, budzących obawy, przechodzących do Italii przez Istrię i Alpy, rozpoznających teren, później zamierzających zdobywać ufortyfikowane miasto, mieszających się do polityki sąsiada, wykorzystywanych w charakterze najemników i wreszcie pożądaných osadników w dobrach cesarskich i kościelnych, którzy wypełniają braki demograficzne po niszczycielskich najazdach Węgrów. Wydaje się mało prawdopodobne, aby w tym ostatnim okresie słowiańscy osadnicy w Italii nie byli w przewadze chrześcijanami. Zanim jednak ta fala kolonistów rozplynęła się w włoskiej masie kulturowej, delikatnie ją zmieniła i pozostawiła po sobie kilka śladów, choćby w postaci cmentarzysk, zabytków ruchomych, wzmianek w źródłach pisanych czy toponimów.

*

Do postawionych wyżej tez należy dodać jeszcze jedną. Badania nad obecnością Słowian w średniowiecznej Italii wymagają dziś działań transdyscyplinarnych. Nie chodzi tu o wciąż modne podejście interdyscyplinarne, lecz o coś o wiele głębszego, wyrastającego z prawdziwych zainteresowań tematem. W przeciwieństwie do interdyscyplinarności, która nie przekształca ram działania włączonych w nią dziedzin, a jedynie gromadzi różnych specjalistów, transdyscyplinarność stawia problemy, które nie są możliwe do rozwiązania w obrębie żadnej dyscypliny i prowadzi do ukonstytuowania nowego pola badawczego. W tych okolicznościach to przedmiot badań determinuje granice zainteresowań badacza (por. Zeidler-Janiszevska 2006, 10–11; Domańska 2011, 55–56). W naszym przypadku zjawisko to można by nazwać *archeohistorią* albo *archeologią historyczną* (por. Zalewska 2012a, 153n.). Postulat ten potrzebuje jednak zastrzeżenia. Warto przytoczyć tu uwagę Jacka Banaszkiewicza, który stwierdził, iż każde nawiązanie

do innej dyscypliny będzie miało tylko luźny charakter, „dopóki korzystającego i wykorzystywanego nie połączy jasno i wyraźnie określona kwestia badana – wysiłek wspólnego odczytywania źródeł (czymkolwiek by ono nie było), a nie jakaś historia czy jakieś wykopalisko” (Banaszkiewicz 2006, 201; tłumaczenie za Zalewska 2012a, 155). Tak uprawiana *archeohistoria* postrzegana jako „sposób myślenia”, może służyć nie tylko do bardziej wiarygodnego badania przeszłości, ale może mieć również realny wpływ na współtworzenie teraźniejszości, a nawet przyszłości, w której przeszłość jest usytuowana (por. Mamzer 2006, 70n.; Zalewska 2012b, 1099–1123; Domańska 2013, 222n.).

TREŚĆ DOKUMENTU²

+ Ponieważ najwyższy ten Ojciec rodziny nie zaprzestaje codziennie, od początku aż do końca świata, wzywać niezliczonych pracowników do uprawiania swojej winnicy, pomiędzy ostatnimi raczył mnie, Poppona, choć słabego i niegodnego robotnika w tym świętym Kościele akwilejskim wezwać, i ponieważ ten Ojciec rodziny, jako życzliwie i miłosiernie wynagradzający umie miłosiernie ostatnich zrównać z pierwszymi, choć na jedenastą godzinę jako późny robotnik doszedłem, mając jednak nadzieję, że otrzymam jakąś porcję, starałem się w tejsze winnicy Pańskiej pracować, jak długo mogłem. Ja, wspomniany Poppon, patriarcha tegoż świętego Kościoła akwilejskiego, widząc, że miasto Akwileja, które kiedyś było najślawniejszym, wskutek srogości pogan ma zniszczone wszystkie budynki i obwarowania, a najbardziej to, że pozbawione jest blasku kościołów, z inspiracji Boga, sprawcy wszelkiego dobra, kościół ten zbudowałem, i z Bożą pomocą konsekrowałem go, wraz z wieloma biskupami, ku czci świętej Bożej rodzicielki i wieczne dziewicy Maryi, oraz świętych Hermagorasa i Fortunata, w którym z różnych miejsc, a najbardziej z Kościoła rzymskiego zgromadziłem z najwyższym i gorliwym staraniem liczne relikwie świętych, i w sposób najbardziej pełny zapału umieściłem. Dla ich więc czci i przez miłość Jezusa Chrystusa, który jest głową i obłubieńcem Kościoła, który go umiłował i sam wydał się za niego, w tym świętym kościele akwilejskim wyświęciłem 50 braci do służby Bogu i jego świętym. Z porady i woli wezwanego zanego męża tego Kościoła, Walperta, a także z porady rzymskich biskupów, Jana i Dodona, a jednocześnie i pozostałych biskupów, to jest Ruodberta w Concordii, Jana w Puli, Wodalryka z Petiny, Azona z Nowego Miasta, Adalgera z Triestu, Rotara z Treviso, Aistulfa z Padwy, Hezemann z Belluno, Wodalryka z Brixen, Rigizona z Feltre, Helmingera z Cenedy, Wodalryka z Trydentu, przyjmując pewne rzeczy z dóbr tego Kościoła jak z łona matki, tymże braciom, jak synom, których należy kształcić, przyznałem i powiększyłem w stosunku do tego, co zostało im udzielone przez moich poprzedników, tak by tymi strumieniami łask pocieszenia Bogu i jego świętym, którzy tu się znajdują, wiernie służyli, i stosownie do stanu królestwa i kapłaństwa, tak samo za żywych, jak i za zmarłych, o miłosierdzie Boże upraszać mogli. Zgodnie bowiem z tym apostolskim zdaniem „słuszne jest i uzasadnione, by ci, którzy Kościołowi służą, z Kościoła też żyli”. Takie są więc miejscowości, które dałem i ustanowiłem jako prebendę dla wyżej wspomnianych braci: przede wszystkim willę Melereto ze wszystkimi jej obszarami i przynależnościami, to jest z willą Słowian, która tak samo nazywa się Meleretum³, i Palmata, i Ronca, i Ronketes, z polami, winnicami, łąkami, pastwiskami, polami uprawnymi i nieuprawnymi, z lasami i prawem do polowań aż do lasu św. Wawrzyńca, aż do willi, która nazywa się Antonianum, i do Feletas, i do Bizinis, i do willi św. Ste-

fana i do Clevian. Tak samo willę Castellone i Mursiano z obszarami i przynależnościami, od willi św. Andrzeja, do willi, która jest nazywana Gonarium, i do lasu, ze wszystkimi ich dochodami, z polami, winnicami, łąkami, pastwiskami, polami uprawnymi i nieuprawnymi, z bagnami i lasami, z prawem do polowań, z wodami i odpływami wód, z młynami i prawem połowu ryb, im przekazuję i dla nich zatwierdzam. Także willę Mariano i willę Carlinis, oraz willę św. Jerzego, ze wszystkimi ich dochodami, ze wszystkimi ich obszarami i przynależnościami, z polami, winnicami, łąkami, pastwiskami, polami uprawnymi i nieuprawnymi, z wodami i odpływami wód, oraz młynami i wyspami, na morzu i na rzece, która nazywa się Cornium, aż do wody, która nazywa się Arvuncus, z bagnami i połowami ryb, z lasami i z prawem do polowań, odstąpiwszy wszystkie korzyści dla mnie i dla moich następców, przyznałem im na wieczyste posiadanie. Ponadto przekazuję im we wszystkich wyżej wspomnianych ich beneficjach kościoły chrzcielne z kaplicami do nich należącymi, tak by ich prepozyt mógł pozostałym szczerzej usługiwać, niech tymi kościołami stosownie do swojego użytku zarządza i włada. Tak samo w Forum Akwilejskim 30 stancji, i w Portus Piri 20 stancji im przyznaję oraz oddaję do ich służby i pożytku, powierzając się ich modlitwom, by szczerze upraszali Boże miłosierdzie o zbawienie moje, tak duszy, jak i ciała, i za żywych oraz zmarłych, to im pod świadectwem i przykazaniem Chrystusa nabożnie przypominam. Także moich następców w Chrystusie pokornie proszę i napominam, by tego, co rozporządziłem tak dla ich zbawienia, jak i mojego, w żaden sposób nie naruszali, pomni zarówno bojaźni Bożej, jak i miłości, oraz swojego zbawienia, lecz by – wiedząc, że za złe uczynki otrzymają kary, a za dobre uczynki nagrody – pozwolili, by w każdym czasie było to ważne i trwałe. Proszę ponadto ich, by miejsce to oraz braci traktowali tak miłosiernie, jak pragną, by życzliwi byli Bóg i jego święci. Gdyby zaś – czego, mam nadzieję i pragnę, nie będzie – odnośnie wszystkich wyżej wspomnianych spraw chcieli uczynić coś innego, niż ja rozporządziłem, niech mają świętą Marię i wszystkich świętych tu przeze mnie umieszczonych, jako oskarżycieli w dniu sądu, a za sądziego tego, kto jest świętym świętych, Chrystusa. Gdyby zaś jakieś inne osoby zuchwale próbowały to, co uczyniłem, naruszać, zakłócić lub jakimkolwiek zamysłem lub przemocą zmienić, umieszczone pod anatamą doznają podwójnej kary, na ciele i na duszy; na ciele tak, jak mówi psalmista: „Przybędzie śmierć do nich i zstąpią żywi do piekiel”; na duszy zaś w dniu sądu, gdy wraz z Ananiaszem i Judaszem, zdrajcą Pana, wieczną karą bez końca zostaną ukarani. By zaś bardziej w to wierzone i pilnie to zachowywano, nakazałem, by pismo to zostało napisane przez rękę notariusza Bertalda, oraz sprawilem, że zostało opieczetowane wyciśnięciem mojej pieczęci. Dokonane w tym samym kościele roku wcielenia Pańskiego 1031, za czternastej indykcji, dnia trzeciego przed idami lipca, gdy w mieście Rzymie był pan apostolski Jan, w piątym roku panowania cesarza Konrada Augusta, w dwunastym roku biskupstwa tegoż pana Poppona, gdy byli przy nim dwaj biskupi rzymscy wraz z pozostałymi wspomnianymi biskupami i duchownymi, w obecności adwokata Walperta wraz z pozostałymi świeckimi wiernymi tegoż Kościoła, po przeprowadzeniu święceń i odprawieniu mszy. Ja, wspomniany Poppon, patriarcha tego świętego Kościoła akwilejskiego, ciesząc się, radując i Bogu dziękując, który nie dla zasług moich, lecz zgodnie ze swoim wielkim miłosierdziem w dobrach wypełnił pragnienie moje, wobec wszystkich obecnych to pismo mojego zarządzenia ofiarowałem świętej Bożej rodzicielce oraz świętym męczennikom Chrystusowym, Hermagorowski i Fortunatowi, i podpisując je własną ręką wszystkich obecnych biskupów wraz z adwokatem Walpertem i pewnymi świeckimi, do podpisania zaprosiłem, i w ten sposób własną ręką darowałem wyżej wspomnianym braciom do wieczystego dzierżenia i posiadania. Ja, Poppon, patriarcha świętego Kościoła akwilejskiego, własną ręką podpisałem. Ja, Jan, kardynał Kościoła rzymskiego, biskup, podpisałem. Ja, Dodo, tak samo kardynał świętego Kościoła rzymskiego, biskup, podpisałem. Ja, Aistulf, biskup świętego Kościoła w Padwie, podpisałem. Ja, Wodalryk, z Bożej łaski biskup Brixen, podpisałem.

² Treść dokumentu po łacinie podaję za *Diplomi patriarchali*, 19–21.

³ Wyróżnienie moje.

Ja, Azo, Biskup Nowego Miasta, podpisałem. Ja, Wodalryk, biskup Petiny, podpisałem. Ja, Rotar, biskup świętego Kościoła w Treviso, podpisałem. Ja, Wodalryk, biskup Trydentu, podpisałem. Ja, Hezemann, biskup Belluno, podpisałem. Ja, Rigizon, biskup Feltre, podpisałem. Ja, Helminger, biskup Cenedy, podpisałem. Ja, Jan, biskup Puli, podpisałem. Ja, Adalger, biskup Triestu, podpisałem. Znak ręki adwokata Walperta. Znak ręki Jana, wice-pana, i jego brata Bertalda. Znak ręki Hermenarda i jego brata Teginzona. Znak ręki Seniorellego i Zopolego. Znak ręki Aldina. Znak ręki Siwalda. Znak ręki Marcina. Znak ręki Penzona. Znak ręki Owalda. Znak ręki Azona. Znak ręki Goppona. Znak ręki Rodalda. Znak ręki Tessine. Znak ręki Ingilfreda. Znak ręki Ade.

Znak ręki mojej, notariusza Bertalda, który pismo to z nakazu pana Poppona, najczcigodniejszego patriarchy, spisałem i wypełniłem⁴.

*

+ Cum summus ille paterfamilias ad excolendam vineam suam ab exordio usque ad finem mundi innumeros cottidie cultores vocare non desinat, inter ultimos me Popponem licet inutilem et indignum | operarium in hac sancta Aquilegensis Ecclesia dignatus est advocare et quia idem paterfamilias benignus et misericors retributor in mercedis retributione novissimos primis novit misericorditer coequare, licet ad undecimam horam serus opera | tor accessi inter ultimos tamen sperans me aliquam porcionem accepturum, in eadem vinea Domini prout potui diu studui laborare. Videns itaque ego predictus Poppo eiusdem sancte Aquilegensis Ecclesie patriarcha eandem Aquilegensem urbem quondam famosissimam | paganorum sevicia omnibus edificiis et munitionibus destructam et maxime ecclesiarum decore destitutam, inspirante Deo omnium bonorum auctore, hanc ecclesiam fabricavi et eo auxiliante eam in honore sancte Dei genitricis et perpetue virginis | Marie sanctorumque martyrum Hermachore et Fortunati, una cum pluribus episcopis consecravi, in qua ex diversis locis et maxime ex Romana Ecclesia plurimas sanctorum reliquias summo et ardenti studio congregavi et studiosissime collocavi. Ob eorum | igitur reverencia et amore Iesu Christi, qui est caput et sponsus Ecclesie, qui eam dilexit et se ipsum tradidit pro ea, in hac eadem sancta Aquilegensis ecclesia quinquaginta fratres ad serviendum Deo et sanctis suis ordinavi. quibus etiam ex consilio et voluntate advocati | eiusdem Ecclesie honorabilis viri Walperti necnon et consilio duorum Romanorum pontificum Iohannis et Dodonis simulque ceterorum coepiscoporum, scilicet Ruodberti Concordiensis, Iohannis Polensis, Wodalrici Petenensis, Azonis Civitatis Nove, | Adalgeri Tergestini, Rotharii Tarvisiani, Aistulfi Patavini, Hezemanni Belunensis, Wodalrici Brixiani, Rigizonis Feltrensis, Helmingeri Cenetensis, Wodalrici Tridentini, quedam ex bonis eiusdem Ecclesie quasi de sinu matris accipiens ipsi fratribus seu filiis educandis concessi et ad ea que ab antecessoribus meis illis tradita fuerant adauxi, ut his amminiculis consolati Deo et sanctis eius hic constitutis fideliter serviant et pro statu regni et sacerdotii | pariterque pro vivis atque defunctis Dei misericordiam exorare valeant. Iuxta apostolicam enim sententiam „iustum et rationabile est ut qui Ecclesie serviunt de Ecclesia et vivant”. hec autem sunt que ad predictorum fratrum prebendam dedi et ordina | vi: in primis villam de Melereto cum omnibus finibus et pertinentiis suis, scilicet cum villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum⁵ et Palmata et Ronca et Ronketes cum agris, vineis, pratis, pascuis, cultis et incultis, silvis et venatio | nibus usque ad silvam Sancti Laurentii et usque ad villam que dicitur Antonianum et usque Feletas et usque Bizinis et usque ad villam Sancti Stephani et usque Cleuian. similiter et villam de Castellone et de Mursiano cum finibus et pertinentiis suis, | a villa Sancti Andree usque ad villam que dicitur Gonarium et usque ad silvam cum omnibus redditibus suis, cum agris, vineis, pratis, pascuis, cultis et incultis, cum paludibus et silvis, cum venationibus, cum aquis

⁴ Tłum. R. Sochań, M. Piotrowski.

⁵ Wyróżnienie moje.

aquarumve decursibus, cum molen | dinis et piscationibus eis trado atque confirmo; villam etiam de Mariano et villam de Carlinis et villam Sancti Georgii cum omnibus redditibus suis, una cum omnibus finibus et pertinentiis suis, cum campis, vineis, pratis, pascuis, cultis et incultis | cum aquis aquarumve decursibus ac molendinis et insulis a mari et a flumine quod dicitur Cornium usque ad aquam que dicitur Arvuncus, cum paludibus et piscationibus, cum silvis et venationibus, mihi et successoribus meis omni utilitate sublata, eis | perperualiter habendas concessi. trado insuper eis in omnibus supradictis beneficiis eorum ecclesias baptismales cum cappellis sibi pertinentibus et ut prepositus eorum de ceteris eis largius ministrare valeat, ipsas ecclesias ad suam utilitatem | ordinet et habeat. similiter in Foro Aquilegensis .XXX. stationes et in Portu Piri .XX. eis concedo et ad eorum servicium vel utilitatem dispono, eorum itaque orationibus me committens ut pro salute mea tam anime quam corporis et ut pro vivis atque | defunctis Dei misericordiam fideliter deprecantur. Eos sub testimonio et precepto Christi devotus commoneo. successores quoque meos in Christo humiliter peto et moneo, ut quod ego tam pro eorum quam pro mea salute ordinavi, Dei timoris pariter et amoris | et sue memores salutis minime infringant, sed scientes pro male factis penas, pro bene factis premia suscepturos, omni tempore ratum et stabile esse permittant. Rogo insuper eos ut locum ipsum et fratres sic misericorditer tractent sicut Deum | et sanctos eius cupiunt habere propicios. Quod si aliter quam disposui de omnibus prenominationis rebus, quod nec spero nec cupio facere voluerint, habeant sanctam Mariam et omnes sanctos a me hic positos accusatores in die iudicii et eum qui est sanctus sanctorum Christum | iudicem. si vero alie quelibet persone hoc a me factum infringere vel turbare et aliquo ingenio aut violentia mutare presumptuose me factum infringere vel turbare et aliquo ingenio aut violentia mutare presumptuose temptaverint, sub anathemate positi corporis et anime duplicem penam percipiant, corporis quidem ut psalmista | ait: „Veniat mors super illos et descendant in infernum viventes”, anime vero ut in die iudicii perpetua dampnatione cum Anania et Iuda traditore Domini sine fine dampnentur. Quod ut verius credatur et diligentius observetur, hanc paginam per manum | Bertaldi notarii scribi precepi atque sigilli mei impressione insigniri feci. Actum in eadem ecclesia anno dominice incarnationis millesimo tricesimo primo, indictione .XIII., .III. idus iulii, residente domino *.Iohanne.*. apostolico in urbe Roma, regnante | vero Chonrado imperatore augusto imperii sui anno .V., pontificatus autem eiusdem domini Popponis anno .XII., residentibus autem duobus Romanis pontificibus cum ceteris predictis episcopis et clericis, adstante Walperto advocato cum reliquis laicis | huius sccliesie fidelibus, peracta consecratione, expletis missarum sollempniis. Ego predictus Poppo huius sancte Aquilegensis Ecclesie patriarcha gaudens et exultans et Deo gratias agens, qui non meis meritis sed secundum magnam misericordiam in bonis adimple | verat desiderium meum, coram cunctis astantibus hanc cartulam ordinationis mee sancte Dei genitrici Maripe sanctisque martyribus Christi Hermachore et Fortunato obtuli et propria manu subscribens omnes adstantes episcopos cum | Walperto advocato et quibusdam laicis subscribere invitavi ac sic predictis fratribus perpetuo habendam et possidendam propria manu donavi. + Ego Poppo sancte Aquilegensis Ecclesie patriarcha propria manu subscripsi. + Ego Iohannes | Romane Ecclesie cardinalis episcopus subscripsi. + Ego Dodo similiter sancte Ecclesie Romane cardinalis episcopus subscripsi. + Ego Aistulfus sancte Ecclesie Patavine episcopus subscripsi. + Ego Wodalricus Dei gratia Brixianus episcopus subscripsi. + Ego Azo episcopus Civitatis Nove subscripsi. + Ego Wodalricus Petenensis Ecclesie episcopus subscripsi. + Ego Rotharius sancte Tharvisiensis Ecclesie episcopus subscripsi. + Ego Wodalricus Tridentinus episcopus subscripsi. + Ego | Hezemannus Belunensis episcopus subscripsi. + Ego Rigizo Feltrensis episcopus subscripsi. + Ego Helmingerus Cenetensis episcopus subscripsi. + Ego Iohannes Polensis episcopus subscripsi. + Ego Adalgerus Tergestinus episcopus subscripsi. | (S)Signum manus Walperti advocati. (S)Signum manus Iohannis vicedomini et Bertaldi fratris eius. (S)Signum manus Hermenardi et Teginzonis fratris eius. (S)Signum manus Seniorelli et Zopoli. (S)Signum manus Aldini (S)

Signum manus Sivvaldi. (S)Signum manus Martini. (S)Signum manus Penzonis. (S)Signum manus Ovvaldi. (S)Signum manus Azonis. (S)Signum manus Gopponis. (S)Signum manus Rodaldi. | (S)Signum manus Tessine. (S)Signum manus Ingilfredi. (S)Signum manus Ade.

(S)Signum manus Bertaldi notharii, qui hanc cartulam ex iussu domini Popponis reverentissimi patriarche conscripsi atque complevi. (SI D).

MIEJSCA PRZECHOWYWANIA I NOWOŻYTNE WYDANIA DOKUMENTU

Dokument Poppona znajdował się pierwotnie w Akwilei, a obecnie przechowywany jest w Udine. 6 lipca 1751 r. papież Benedykt XIV zniósł patriarchat Akwilei bullą *Iniuncta nobis*, o co prosiła Wenecja oraz Habsburgowie, w następstwie poważnych sporów między Wenecją a Austrią o mianowanie metropolitów. W jej miejsce 19 stycznia 1752 r. erygowano archidiecezję Udine i archidiecezję Gorycji, aby uniknąć problemu jednej diecezji podzielonej między jurysdykcję austriacką i wenecką. Kapituła kolegiacka w Udine oraz kapituła katedralna w Akwilei przestały istnieć. Powołując arcybiskupstwo w Udine, ustanowiono również kapitułę metropolitalną. Tej ostatniej instytucji przypadł majątek kapituły kolegiackiej w Udine oraz ta część majątku kapituły akwilejskiej, która nie przeszła na archidiecezję gorycką. Podczas gdy archiwum dawnej kapituły Akwilei przewieziono do Udine, część kodeksów i rękopisów dawnej biblioteki została podzielona między dwie nowe diecezje. W ten sposób powstało również nowe archiwum kapituły w Udine, którego instytucjonalizację można datować od 17 lipca 1753 r. Obecnie uznawane jest ono za jedno z najbogatszych archiwów przechowujących dokumentację historyczną dla regionu odnoszącą się do powstania oraz dziejów Kościoła udinese i akwilejskiego, a także wszystkich podległych im kościołów Friuli (De Biasio 1972, 189–190; Comino, Di Brazzà 2005, VIII–IX; Piusi 2009, 25–26). To właśnie w tym archiwum, połączonym zresztą z biblioteką zasobną w manuskrypty, kodeksy i inkunabuły (Moro 1998), przechowywany jest interesujący nas dokument Poppona.

Niestety, brak informacji o pierwotnej lokalizacji archiwum kapituły akwilejskiej, lepsza jest sytuacja jeżeli chodzi o bibliotekę (Piusi 2009, 26). Jedyne wzmianki o fizycznym położeniu dokumentów zachowały się w rejestrze datowanym na XVIII stulecie, w którym mowa jest o przechowywaniu ich w „kapsułach” z sygnaturami (*Inventario*, nr 1295; Piusi 2009, 25–30), oraz w wykazie postanowień kapitulnych z 1590 r., gdzie podany jest spis dokumentów przechowywanych w szufladzie sekretarzyka nad zakrystią („*in la cassa dello scrinio di sopra la sacristia*”) (*Inventario*, nr 1300). Dopiero od drugiej połowy XVIII w. wiadomości dotyczące archiwum kapitulnego w Udine, obejmującego już oba zbiory zlikwidowanych kapituł, stały się bardziej pełne i precyzyjne. W pierwszych latach zmagano się z porządkowaniem oraz inwentaryzowaniem materiałów. Sandro Piusi podaje, że archiwum, które znajdowało się w katedrze, nad zakrystiami, w 1796 r. zostało przeniesione do sali nad oratorium (Oratorio della Purità) (Piusi 2009, 27). Marzia Comino i Giuliana Di Brazzà przypuszczają, że w pierwszej połowie XIX stulecia dokonano radykalnej reorganizacji zbioru archiwalnego. Z tego stulecia pochodzi odręczny spis, którego tytuł wskazuje, że dokumenty musiały być w tym czasie rozdzielone między dwa archiwa:

jedno ulokowane w Kaplicy Czystości, drugie w pokoju nad zakrystią katedry („*Indice delle materie contenute nei due Archivii del Capitolo Metropolitano di Udine, il primo situato sopra la Cappella della Purità, il secondo in una stanza sopra la Sacristie del Duomo*”). W 1876 r. prawdopodobnie całe zbiory zdeponowano w pokoju nad oratorium publicznym w kaplicy Błogosławionej Dziewicy Czystości. Kolejne przenosiny archiwum nastąpiły w 1948 r., kiedy wszystkie dokumenty zostały zdeponowane nad zakrystią katedry, a po dziewięciu latach wróciły na poprzednie miejsce. W 1969 r. całe archiwum mieściło się w pomieszczeniach należących do Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Udine, w dużej piwnicy, wraz z częścią biblioteki kapitulnej. Od lipca 2000 r., po niezbędnych procedurach odkurzenia i dezynfekowania wszystkich dokumentów, archiwum kapituły Udine zostało przeniesione do nowej miejskiej siedziby Diecezjalnego Archiwum Historycznego (Archivio Storico Diocesano) na Piazza Patriarcato (Comino, Di Brazzà 2005, XII).

Wśród nowożytnych edycji dokumentu Poppona na pierwszym miejscu wymienić należy dziewięciotomowe dzieło *Italia Sacra Sive De Episcopis Italiae, Et Insularum adiacentium, Rebusque Ab Iis Praeclare Gestis, deducta serie ad nostram usque aetatem*, wydane w Rzymie w latach 1642–1662, którego autorem jest cysters i historyk włoski, Ferdinando Ughelli. Interesuje nas przede wszystkim tom piąty: *Complectens Patriarchales in Italia singularis dignitatis Ecclesias, earumque Suffraganeos Episcopatus, qui in Foro Iulii, Venetorumque] Dominio enumerantur* (Ughelli 1653, kol. 51–54). *Italia sacra*, napisana cała po łacinie, stanowi pierwszą kompletną historię diecezji Italii i zawiera wiele dokumentów hagiograficznych, epigraficznych, dyplomatycznych wraz z reprodukcjami pieczęci oraz podpisów. Wiemy, że Ughelli widział oryginał dokumentu Poppona, o czym świadczy zapis poprzedzający jego cytat „*huius modidonationis monumentum tale est ex autentico exemplari*” (tamże, kol. 51). Tworząc swe dzieło, często musiał zajmować się kwestiami nieporuszonymi wcześniej przez innych historyków. W konsekwencji, między innymi ze względu na niedoskonałości ówczesnej historiografii, zwłaszcza w zakresie krytyki źródeł i dyplomatyki, *Italia sacra* zawiera wiele błędów, także dlatego, że autorowi zależało bardziej na gromadzeniu dokumentów niż przeszukiwaniu ich treści. Tak czy inaczej, opracowanie Ughelliego stanowiło niezastąpioną pozycję dla wielu późniejszych historyków, a i obecnie ma fundamentalne znaczenie dla każdego, kto zajmuje się historią Kościoła na terenie Włoch. Po pierwszym wydaniu ukazały się następne. W 1704 r., w Rzymie wydana została *Italia sacra* skondensowana przez współbrata i ucznia Ughelliego, Giulia Ambrogia Lucentiego (Ughelli 1704), natomiast w latach 1717–1722 wydrukowano w Wenecji nową wersję dzieła, którą poprawił i poszerzył o tom 10 Nicola Coleti, włoski ksiądz i historyk (Ughelli 1720, kol. 51–53).

Kolejne wydania dokumentu Poppona miały miejsce w XIX stuleciu. Został on zawarty w dziele *Otto giorni a Venezia* (1821–1822), którego autorem jest Antonio Quadri, ekonomista włoski i radny cesarski, a dokładnie w załącznikach na końcu tomu drugiego pod tytułem: *Compendio della storia veneta diviso in otto epoche dalla origine di Venezia nell'anno 421 sino alla caduta della Repubblica nell'anno 1797*. Tomy *Ośmiu dni w Wenecji* Antonia Quadriego, a tym samym dokument Poppona, doczekały się wielu wydań włoskich oraz wydania francuskiego (m.in. Quadri 1826, 472–477; tenże 1831, 462–467).

Treść dokumentu ukazała się także w dziele składającym się z 21 tomów, pod tytułem *Le chiese d'Italia dalla loro origine sino ai nostri giorni*, opublikowanym w Wenecji w latach 1844–1870, którego autorem jest prezbiter i historyk włoski, Giuseppe Cappelletti. W tomie 8, prócz interesującego nas dokumentu (Cappelletti 1851, 168–171), przedrukowana została także bulla papieska Aleksandra III z roku 1176 potwierdzająca majątek, prawa i przywileje Kościoła akwilejskiego. Powtórzono w niej informację o osadzie słowiańskiej Meleretum (tamże, 249–251).

W 1858 r. Francesco Manzano omówił zawartość dokumentu i streścił po włosku, włączając tekst do swoich *Roczników Friuli*. Przytoczył również wtrącenie o Słowianach: „1031 – 13 luglio. Il patriarca Poppone istituisce 50 canonici in Aquileja, rinnovando quasi interamente quella Collegiata, e dotandoli di beni ed entrate. Perciò, oltre i doni importantida lui fatti per l'innanzi a' canonici della Metropolitana Aquilejese, concedeva loro i fertili villaggi di Melaretto, Palmata, Ronche, Ronchette, villa de' Schiavi, Castiglione, Morsano, Carlino, San Giorgio, unitamente all'imperio spirituale delle chiese battesimali e cappelle annesse ai detti luoghi, nonchè le rendite di 30 botteghe nella piazza e mercato d'Aquileja, e di 20 nel porto di Piro” (Manzano 1858, 30–31).

Fragmenty treści dokumentu, opatrzone stosownym komentarzem, włączył do swojego artykułu z 1913 r. poświęconego historii Friuli włoski duchowny rzymskokatolicki, profesor historii Kościoła, znawca dziejów Friuli, Pio Paschini (1913, 28).

Następnie jego zawartość przedrukował Cesare Scaloni w zbiorze pod tytułem *Diplomi patriarchali. I documenti dei patriarchi Aquileiesi anteriori alla metà del XIII secolo nell'Archivio Capitolare di Udine*, wydanym w Udine w 1983 r. (*Diplomi patriarchali*, 19–21).

PATRIARCHA POPPON

Na temat życia i działalności wystawcy interesującego nas dokumentu napisano naprawdę wiele (por. m.in. Paschini 1913, 14–39; Spessot 1931, 155–159; Tavano 1972a, 127, 129–130; tenże 1972b, 189–190, 202, 205, 236–245; Dopsch 1997, 15–40; Cuscito 2006, 617–625; Tilatti 2016, 10–12). Poppon urodził się między końcem X i początkiem XI w. (ryc. 2). Według pewnej tradycji historiograficznej, nadal podtrzymywanej przez niektórych badaczy, pochodził z karynckiej rodziny szlacheckiej Treffenów, z zamku Treffen położonego nieco na północ od miejscowości Villach w dzisiejszej Austrii, blisko granicy z Italią (Von Czoernig 1873, 249; Schwartz 1913, 31; Cammarosano 1988, 84; Bernardi 2014, 62). Pio Paschini traktował tę tradycję z rezerwą, uznając Poppona za Bawarczyka (Paschini 1913, 14). Współczesny historyk, Heinz Dopsch potwierdził jego bawarskie pochodzenie, wskazując na związki z rodem Ottokarów ze Steyr w Górnej Austrii (Dopsch 1997, 16–18). Można też wspomnieć, że Francesco Spessot w artykule z 1931 r. wywodził go z arystokracji bawarsko-karynckiej (Spessot 1931, 155). Obydwie wersje, karyncka i bawarska, wskazują, że Poppon oraz jego przodkowie mieli sposobność poznania Słowian, którzy zamieszkiwali wówczas rozległe obszary sięgające w głąb dzisiejszych Niemiec i Austrii (por. np. Mader 1986, 184–186; Losert 1993, 207–270; Haberstroh 2000, 713–717; Ericsson 2001, 30–39; Pohl 2002, 177–189).

Ryc. 2. Portret patriarchy Poppona z Sali Tronowej w Pałacu Patriarchalnym w Udine. Źródło: Istituto Pio Paschini per la storia della Chiesa in Friuli – projekt: Libri dei patriarchi

Fig. 2. Portrait of Patriarch Poppo from the Throne Room in the Patriarchal Palace in Udine. Source: Istituto Pio Paschini per la storia della Chiesa in Friuli – project: Libri dei patriarchi

Ojcem Poppona był Oci (Ozi, Otger, Otokar, Otachar) wzmiankowany w 994 r. jako *comes et missus* króla Ottona III i *Waltpotus*, czyli posłaniec lub przedstawiciel cesarski w Karyntii (MHDC III, nr 186). Matka nosiła imię Irenburg (Iremburg lub według innej wersji Glismonda). Oci należał do arystokracji cesarskiej i sprawował swe funkcje na rozległym obszarze od Bawarii, Styrii, Karyntii do Królestwa Italii. Poppon, nazywany także Wolfgangiem, miał co najmniej jednego brata o imieniu Ocino (Ozzi), który pojawia się w źródłach jako hrabia Cordenons we Friuli, ale także jako hrabia Zeidlergau w Bawarii.

Szczegóły wykształcenia Poppona nie są znane. Ze względu na stan duchowny można zakładać, że był raczej młodszym synem Ociego. Objął funkcję patriarchy Akwilei w stosunkowo młodym wieku, w 1019 r., z woli cesarza Henryka II, z którym być może łączyły go więzy pokrewieństwa. Nowy patriarcha manifestował swoją wierność względem suwerena z Saksonii, na przykład, gdy w 1020 r. wraz z papieżem Benedyktem VIII obchodził Święta Wielkanocne w Bambergu. Henryk potwierdził wówczas szerokie przywileje dla Kościoła akwilejskiego (MGH DD H II., nr 426). W latach 1021–1022 Poppon dowodził jednym z cesarskich kontyngentów wojskowych podczas wyprawy do południowych Włoch. Po śmierci Henryka II (†1024), więź patriarchy z nowym władcą Niemiec, Konradem II była nie mniej silna.

W 1024 r. miał miejsce najbardziej kontrowersyjny epizod w życiu patriarchy, który okazał się typowym dla wieków

średnich ambitnym, europejskim kapłanem-wojownikiem. Niedługo po objęciu urzędu zaczął rościć sobie prawo do arcybiskupstwa Grado, które – jak utrzymywał – stanowiło historyczną część jego patriarchatu. Wykorzystując wypędzenie w wyniku powstania ludowego doży weneckiego Ottona Orsello i jego brata Orso, patriarchy Grado, Poppon stanął pod Grado na czele wyprawy wojskowej i pod pretekstem objęcia funkcji protektora Laguny Gradenińskiej wkroczył do miasta. Zapominając o obietnicach, zezwolił na płądrowanie kościołów, uprowadzenie relikwii, wymordowanie mnichów oraz gwałty na zakonnicach. Nie zagłębiając się w te kwestie, wystarczy jedynie wspomnieć, że skrytykowany Poppon został zmuszony do wycofania się z wyspy w grudniu 1024 r. Kwestia ta powróciła kilka lat później, kiedy Konrad II udał się do Italii na koronację królewską (1026) i cesarską (1027). Ostatecznie Poppon dzięki poparciu cesarza i w towarzystwie swoich sufraganów uczestniczył w soborze rzymskim w kwietniu 1027 r. wyposażony w roszczenia i potwierdzenia dotyczące prymatu Akwilei uzyskane na soborze w Mantui dwa wieki wcześniej (827). Pod nieobecność patriarchy Grado, Jan XIX uchylił decyzję z grudnia 1024 r. i wcielił jego tytuł patriarchalny do tytułu zwierzchnika Akwilei, a *plebs Gradenis* poddał Popponowi⁶. W rzeczywistości ani Poppon, ani jego następcy nie zdołali podporządkować sobie Grado. Nawet w obliczu drugiego ataku Poppona pod koniec jego życia, w 1042 r., Grado było w stanie przetrwać jako autonomiczny patriarchat wspierany przez Wenecję (Paschini 1913, 18–21; Norwich 2015, 70–71; Buora 2021, 171–196).

Okres na przełomie drugiej i trzeciej dekady XI stulecia – a więc czas, kiedy wystawiony został interesujący nas dokument – był sprzyjający dla patriarchy Poppona. W maju 1027 r. w Weronie, w klasztorze świętego Zenona otrzymał od cesarza potwierdzenie przywilejów Kościoła w Akwilei przysługujących tej instytucji od czasu Karola Wielkiego, zagrożonych jednak roszczeniami ze strony Adalberona I z Eppenstein, księcia Karyntii i margrabiego Werony. W 1028 r. uzyskał przywilej bicia własnej monety (MGH DD Ko II., nr 131) oraz możliwość polowania na rozległym obszarze dolnego pasa Równiny Friulskiej (Basso Friuli) od rzeki Isonzo na wschodzie do rzeki Livenza na zachodzie (obszar tak zwanych *Risorgive*), naruszając tym samym interesy Wenecji (MGH DD Ko II., nr 132). Darowizna ta stanowiła być może rekompensatę i równoważyła niezaspokojone materialnie pretensje Poppona do Grado. Możliwe, że była też antycypacją innego, wrogiego dla Wenecji przywileju, który w 1034 r. przyznawał Akwilei analogiczne prawa jeszcze bardziej na zachód, bliżej Wenecji, w międzyrzeczu Livenza-Piawa (Pieve) (MGH DD Ko II., nr 205). Wspomniane dokumenty, wydawane w nagrodę za usługi świadczone suwerenowi, wpisywały się w ogólny trend wzrostu prerogatyw patriarchów między X i XI w. (Cammarosano 1988, 81–87, 89, 99, 103, 112–114). Procesowi temu sprzyjała ciągłość instytucjonalna, tradycja oraz prestiż Kościoła w Akwilei, który dodatkowo korzystał z życia w symbiozie z władcami i członkami wysokiej arystokracji cesarskiej, której przedstawiciele zasiadali na katedrze świętego Hermagorasa. Elementy tej polityki wzajemności widoczne były również

w rządach Poppona. Jego ciągła mobilność w orszaku cesarza między Friuli, Niemcami, Królestwem Włoch i resztą Półwyspu Apenińskiego, chociaż nie była czymś wyjątkowym, ujawnia zdeterminowanie niezbędne do utrzymania sojuszy i szeroko zakrojonych relacji politycznych.

Związek Poppona z cesarzem Konradem II ujawnia się również w źródłach o znaczeniu propagandowym. Na znanej monecie bitej – jak się sądzi – przez patriarchę, na awersie znajduje się wizerunek oraz imię cesarza, na rewersie zaś imię Poppo z tytułem kościelnym, skrót nazwy *Aquileia* oraz przedstawienie świątyni⁷. Niezwykle wymowny jest fresk zdobiący absydę bazyliki Poppona w Akwilei (ryc. 3). Można powiedzieć, że przedstawia on swego rodzaju miniaturę sytuacji religijnej, politycznej i prywatnej z życia patriarchy około 1031 r. Po prawej stronie widać św. Hermagorasa i diakona Fortunata, patronów kościoła w Akwilei, oraz św. Eufemię, patronkę katedry patriarchalnej w Grado. Między tymi postaciami w mniejszych rozmiarach znajdują się książę Henryk oraz jego rodzice, cesarz Konrad II oraz cesarzowa Gizela (ryc. 4). Po lewej stronie odkrywamy diakona Tacjana, św. Hilariona, męczenników akwilejskich z końca III w., oraz św. Marka Ewangelistę, a między nimi widnieje bardzo pomniejszona postać patriarchy Poppona z modelem bazyliki trzymanym w rękach, a także przedstawienie kolejnej osoby, bardzo źle zachowane, być może księcia Adalberona. Samego Poppona można rozpoznać nie tylko po trzymanym rekwizycie, ale także po kwadratowym nimbie przysługującym świętym osobom żyjącym, często fundatorom (ryc. 5) (Paschini 1913, 26–27; Michieli Zanzotto 1961, 219–234; Tavano 1972a, 239; tenże, 1972b, 104; Morgagni Schiffrer 1972, 324). Żadna z postaci nie znalazła się tu przypadkiem, a św. Marek wiąże się z tradycją, według której swoją *Ewangelię* miał spisać właśnie w Akwilei. Śladem tej legendy jest tak zwany *Ewangeliarz z Cividale*, pozostałość dawnego kodeksu czterech Ewangelii. Z historią tej niezwykłej księgi splecione są losy Kościoła akwilejskiego, twierdzenie o jego apostołskim pochodzeniu oraz akcja ewangelizacyjna skierowana do ludów słowiańskich, zapoczątkowana lub raczej rozwinięta przez patriarchę Paulina II (776–802) i kontynuowana przez jego następców (zob. także niżej).

Bazylika patriarchalna wraz z majestatyczną dzwonnica, stojące do dnia dzisiejszego, należące do najbardziej znaczących zabytków friulskiego średniowiecza, są świadectwem pracowitości i kreatywności Poppona. Aby zapewnić liturgiczną obsługę bazyliki, zwiększył liczbę kanoników do 50, jak wynika z treści interesującego nas dokumentu z 1031 r., hojnie obdarowując kapitułę, z ideologicznym celem ożywie-

⁶ Postanowienia te przytoczył później sam Konrad II w dokumencie, który wystawił dla Poppona w Seligenstadt (nad Menem w Hesji) 8 marca 1034 r. (MGH DD Ko II., nr 205).

⁷ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że znany jest tylko jeden egzemplarz monety przypisywanej patriarche Popponowi. Został on znaleziony w Inowrocławiu, choć w literaturze spotyka się również wersję o jego odkryciu w Poznaniu w 1885 r. lub, według innej wersji, w Jarocinie po 1879 r. Co do autentyczności i datowania denara zdania badaczy są podzielone, chociaż przeważa opinia o jego rzeczywistym związku z Popponem. Na podzielone poglądy wpływ ma wyjątkowość monety. Nieznane są kolejne emisje patriarchów akwilejskich przed połową XII stulecia. Z uwagi na bardzo dobry stan zachowania oraz niepowtarzalność znaleziska z Polski, przyjmuje się, że mogło to być próbne bicie lub bardzo mała emisja (Dannenberg 1887, 242–243; *Corpus Nummorum Italicorum*, VI, 1, tabl. 1:1; Leicht 1905, 74–77; Paschini 1913, 23; G. Bernardi 2014, 62–65; Szczurek et al. 2017, 270–273).

Ryc. 3. Bazylika patriarchalna w Akwilei. Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/Basilica_Patriarcale_%28Aquileia%29_-_Exterior.jpg; autor: ThePhotografer, licencja: Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International

Fig. 3. Patriarchal Basilica in Aquileia. Source: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/Basilica_Patriarcale_%28Aquileia%29_-_Exterior.jpg; author: ThePhotografer, license: Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 international

nia miasta Akwilei. Popponowi przypisuje się również fundację żeńskiego klasztoru Santa Maria w Akwilei (Scalon 1984, 53–189; Härtel 2011a, 11–72; Buora, Casadio 2018, 56–62). Patriarcha przywrócił także świetność męskiego opactwa San Martino della Beligna, na przedmieściach Akwilei w kierunku Grado, po zniszczeniach spowodowanych przez najazdy madziarskie, sprowadzając benedyktynów i przydzielając im dochody (Buora 1979, 446–495; Marcon 1956, 43–91). Wraz z klasztorem w Ossiach leżącym nad jeziorem o tej samej nazwie w Karyntii, fundowanym przez rodziców Poppona, odkupionym w 1028 r. przez patriarchę, otrzymujemy świadectwo troski o życie klauzurowe, rozumiane jako garnizon

modlitewny i dekoracja Kościoła. Warto sobie uświadomić, że ośrodek życia religijnego i gospodarczego, jakim pozostawała Akwileja w czasach Poppona, musiał oddziaływać zwłaszcza na mieszkańców okolicznych osiedli, w tym i na Słowian zamieszkujących wilę *Meleretum* oddaloną o zaledwie kilka godzin pieszej wędrówki.

Ostatnie lata działalności patriarchy są słabiej udokumentowane, co można tłumaczyć spowolnieniem lub stabilizacją, utrwaleniem jego zdolności do działania i osiągnięć. Zimą 1037 r. doszło do tarcia między patriarchą i Konradem II, ponieważ ten pierwszy umożliwił ucieczkę arcybiskupowi Mediolanu, Aribertowi, uwięzionemu przez cesarza i oddanemu pod opiekę Popponowi oraz księciu Karyntii. Niesnaski jednak szybko zażegnano. Relacje z Henrykiem III, który zastąpił na tronie swego ojca w 1039 r., naznaczone były większym dystansem. Poppon oczywiście natychmiast udał się na dwór królewski do Ratyzbony i uzyskał potwierdzenie praw swojego Kościoła, a także darowiznę terytorialną w Krainie (1040). Badacze nie wykluczają również możliwości, że ostatni atak patriarchy na Grado w 1042 r. odbył się za zgodą królewską. Po nagłej śmierci Poppona (1042) sytuacja obróciła się na korzyść Grado wspieranego przez papieża. Benedykt IX utrzymał negatywną charakterystykę patriarchy (1044), zaś Leon IX (1053) zapewnił Grado tytuł *Nowej Akwilei* (*Nova Aquileia*). Henryk III preferował politykę pojednania z Wenecją, ze szkoda dla interesów i roszczeń Akwilei.

Niektóre teksty, zwłaszcza nekrologi z klasztoru w Ossiach i z kościoła w Akwilei, wskazują, że Poppon zmarł 28 września 1042 r. Tą wersję podtrzymuje większość historyków, twierdząc, że Grado zostało zdobyte przez Eberharda, jego następcę. Inne teksty mówią o śmierci patriarchy w 1045 r. (na temat kontrowersji co do daty śmierci Poppona – por. Paschini 1913, 38). Poppon został pochowany w swojej bazylice, gdzie zachował się jego grób.

Ryc. 4. Fresk z absydy bazyliki w Akwilei (przerys, prawa strona). Za Paschini 1913

Fig. 4. Fresco from the apse of the basilica in Aquileia (redrawn, right side). After Paschini 1913

KOMENTARZ: WYGLĄD, STRUKTURA I TREŚĆ DOKUMENTU

Zachowany dokument, którym się tu zajmujemy uważany jest za kopię lub oryginał. Pewne wątpliwości co do jego autentyczności zbadał austriacki historyk, Reinhard Härtel z Uniwersytetu w Graz, i omówił w grudniu 1983 r. podczas kongresu zorganizowanego z okazji tysiąclecia (jakie upłynęło od pierwszej wzmianki w źródłach pisanych na temat) miasta Udine (Härtel 1984a, 107–180; tenże 1984b, 43–51; por. także Scalon 1983, 19 – przypis 16). Wymiary pergaminu wynoszą 580×450 mm. Stan zachowania określić można jako dobry. Jeden ubytek w kształcie czworokąta otoczonego obwódką potwierdza istnienie przyczepionej niegdyś woskowej pieczęci. Pismo zachowanego egzemplarza określane jest jako kancelaryjne być może z XII w., jeżeli nie z XI. Z tyłu pergaminu widnieje zapis notarialny: „*Privilegium de bonis datis Capitulo per dominum Popponem patriarcham quando dotavit ecclesiam fabricatam per ipsum*”, po czym zapisano inną ręką: „*Copiatum et transcriptum per me Alexandrum notarium*”, a dalej numer „VI”⁸.

Po prostej, symbolicznej inwokacji w formie krzyża, bardziej archaicznej niż *invocatio* werbalna (por. Pratesi 1999, 75), następuje rozbudowana intytulacja⁹ („*Cum summus ille paterfamilias [...]*”), w której imię Poppona pojawia się jako imię robotnika w świętym Kościele akwilejskim. W sposób bardziej formalny imię i tytuł patriarchy zostały wprowadzone w dalszej części dokumentu (*arenga*). Adresaci nie zostali określani na początku dokumentu, ale – jak zauważa Alessandro Pratesi – w produktach niektórych kancelarii średniowiecznych *inscriptio* nie jest wyróżnialne jako takie, lecz odbiorcy są wymieniani w części narracyjnej lub dyspozycyjnej (tamże, 77). W dokumencie Poppona o 50 braciach (członkach kapituły) mowa jest w arendzie oraz w narracji. Po *intitulatio* następuje *arenga*, która ujawnia motywację wystawienia dokumentu („*Videns itaque ego predictus Poppo eiusdem sancte Aquilegensis Ecclesie patriarcha [...] quinquaginta fratres ad serviendum Deo et sanctis suis ordinavi*”). Następnie w *narratio* podane zostały okoliczności towarzyszące oświadczeniu woli wystawcy dokumentu oraz wymienione osoby doradzające oraz uczestniczące w akcji prawnej („*quibus etiam ex consilio et voluntate [...]*”). W kolejności *dispositio* (zasadnicza część dokumentu) wyraża wolę wystawcy („*hec autem sunc que ad predictorum fratrum prebendam dedi et ordinavi [...]*”). Po niej określone zostały klauzule napominające, zakazujące i nakazujące („*Eos sub testimonio et precepto Christi devotus commoneo successores quoque meos in Christo humiliter peto et moneo, ut quod ego tam pro eorum quam pro mea salute ordinavi [...]*”), oraz sankcja (*sanctio*) z zagrożeniem karami na ciele i duszy („*Quod si aliter quam disposui de omnibus prenomminatis rebus, quod nec spero nec cupio facere voluerint [...]*”). Po długiej liście klauzul

i sankcji zawarto zapowiedź środków, którymi dokument ma być uwierzytelniony (*corroboratio*). Podano imię kompilatora dokumentu, notariusza Bertalda, oraz wspomniano umieszczenie pieczęci („*Quod ut verius credatur et diligentius observetur [...]*”). W eschatokole, w datacji określono rok pański 1031, w czternastej indykcji, dnia trzeciego przed idami lipca, wskazano na piąty rok panowania cesarza Konrada II, na pontyfikat papieża Jana XIX oraz dwunasty rok sprawowania funkcji biskupa przez Poppona („*Actum in eadem ecclesia anno domine [...]*”), zwracając uwagę na jednoczasowość akcji prawnej i powstania dokumentu (*coram cunctis astantibus hanc cartulam ordinationis [...]*). W dalszej kolejności pojawiły się (rzekome, jak chcą niektórzy badacze) *subscriptions* patriarchy oraz obecnych biskupów poprzedzone znakiem krzyża oraz innych świadków poprzedzone różnymi znakami. Dokument dopełnia pieczęć oraz podpis (rzekomego) kompilatora („*Bertaldi notharii, qui hanc cartulam ex iussu domini Popponis reverentissimi patriarche conscripsi atque complevi*”).

Po części formalnej możemy przejść do omówienia treści. Podobnie jak w scenie przedstawionej we fresku absydy bazyliki w Akwilei, także w tekście interesującego nas dokumentu Poppon od początku emanuje skromnością, kiedy określa siebie słabym i niegodnym pracownikiem w świętym Kościele akwilejskim, który jednak starał się pracować jak długo mógł, z nadzieją na otrzymanie Boskiego wynagrodzenia. Nazywa siebie również spóźnionym robotnikiem oraz widzi się pomiędzy ostatnimi wśród niezliczonych pracowników do uprawiania winnicy Pańskiej, których Ojciec nie zaprzestaje wzywać od początku do końca świata. Można w tym fragmencie powstałym w 1031 r. doszukiwać się echa wizji bliskiego końca świata. Kiedy pojawiła się ona w X w., a później w roku 1000 nic szczególnego się nie wydarzyło, powróciła w stuleciu XI, w odniesieniu do roku 1033, czyli 1000 lat po śmierci Jezusa¹⁰.

W dalszej części dokumentu Poppon ujawnia motyw swoich decyzji związanych z konsekrowaniem odnowionej i wyposażonej w relikwie bazyliki, wyświęceniem 50 braci oraz ich uposażeniem. Wyraża przy tej okazji żal z powodu utraty przez Akwileję jej wcześniejszej świetności, a także informuje o kondycji miasta, zniszczonych budynkach i obwarowaniach oraz o braku pięknych kościołów. Winą za taki stan obarcza pogan bez wskazywania na konkretną grupę. Możemy się zatem domyślać, że chodziło o różnych najeźdźców od Hunów, którzy zniszczyli Akwileję w 452 r., po Madziarów, którzy płądowali okolice miasta cztery i pół wieku później.

Zanim przejdziemy do odnowionej bazyliki patriarchalnej, zatrzymajmy się na chwilę przy murach miejskich Akwilei. Tradycja sięgająca okresu Giovanniego Candida (1544), dziś już nieznajdująca uznania, zachowała pamięć o domniemanym epitafrum Poppona, w którym wśród jego zasług i inwestycji wymieniono na pierwszym miejscu pierścień murów, budowę bazyliki, wzniesienie dzwonnicy oraz przywilej

⁸ C. Scalon przypuszcza, że może to być notatka Aleksandra Bartolomeo da Ceneda, skryby kurii patriarchalnej w latach 1386–1393 (Scalon 1983, 19 – przypis 17).

⁹ Należy wspomnieć, że C. Scalon (1983, 19) nie wyróżnił niektórych części dokumentu, jak na przykład intytulacji. Podzielił dokument na takie części, jak *invocatio* (+), *arenga* (*Cum summus ille paterfamilias...*), *narratio* (*Videns itaque predictus Poppo...*), *dispositio* (*Ob eorum igitur reverencia...*), *sanctio* (*Eos sub testimonio et precepto Christi...*), *corroboratio*, a w eschatokole *datatio* i *subscriptions*.

¹⁰ Niepokój budziły słowa *Apokalipsy*: „A gdy się skończy tysiąc lat, z więzienia swego szatan zostanie zwolniony. I wyjdzie, by omamić narody z czterech narożników ziemi, Goga i Magoga, by ich zgromadzić na bój, a liczba ich jak piasek morski.” (*Biblia Tysiąclecia* 2003, Ap. 20, 7–8). Wspomniany w *Apokalipsie* okres tysiąca lat zmuszał do zastanowienia, o jakie tysiąc lat chodzi: czy od momentu narodzin, czy od momentu śmierci Chrystusa? Na ten temat – por. m.in. Głodek 2001, 239–244.

bicia monet (Candido 1969, 50). Wynika z niej, że w renesansie mury wyraźnie nierzymskie uważano po prostu za dzieło Poppona. Tymczasem – jak wykazał Maurizio Buora (1988, 349–352) – stan badań nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy patriarcha zlecił taką (od)budowę i ewentualnie w jakim zakresie. Można w każdym razie przyjąć, że informacja o złym stanie murów w interesującym nas dokumencie z 1031 r. była faktem, trudno jednak ocenić jego skalę. Kiedy odwołam się do słów Liutpranda z Kremony (*Antapodosis*, ks. II, rozdz. 9), który napisał, że wiosną 899 r. Madziarzy, zebrawszy ogromną liczbę wojowników, wkroczyli do Italii i ominęli Akwileję oraz Weronę, miasta dobrze ufortyfikowane, i udali się pod Pavię, trudno nie popaść w konsternację. Być może zły stan oznaczał po prostu wiekowy wygląd i niejednorodność konstrukcji wynikającą z wielofazowości i napraw uszkodzeń powstałych na przestrzeni stuleci. Badania archeologiczne, a także istniejące do dziś ruiny pozwalają przypuszczać, że w czasach Poppona mogły się zachować mury wzniesione jeszcze w okresie republikańskim (II w. p.n.e.), późnoantycznym (IV–V w.), bizantyńskim (VI w.) i karolińskim (pierwsza połowa IX w.) (Buora 1988, 335–361; tenże 2009, 9–12; Villa 2004, 561–632; Bonetto 2009, 83–92).

Niewątpliwie największym osiągnięciem budowlanym Poppona było jednak odnowienie bazyliki w Akwilei (ryc. 5). Wydarzenie to, stanowiące jeden z pretekstów do wydania interesującego nas dokumentu, wpisuje się w ogólniejszy trend, bowiem – jak wynika z badań archeologicznych, historycznych i architektonicznych – w XI w. w łuku Adriatyku, od Laguny Weneckiej po Istrię odbudowano lub odnowiono nie tylko katedry, ale także niektóre mniej ważne kościoły i klasztory (Trevisan 2012, 479–504; *Cronache dell'anno Mille*, ks. III, rozdz. IV, 13). Inwestycja patriarchy była przedmiotem wielu studiów, ale w ostatnich latach tradycyjne poglądy na historię architektury bazyliki uległy rewizji. W dużym skrócie można tylko wspomnieć, że świątynia, którą Poppon kazał objąć programem odnowy była jeszcze wielką, poteodoriań-

Ryc. 5. Fresk z absydy bazyliki w Akwilei (przerys, lewa strona). Za Paschini 1913

Fig. 5. Fresco from the apse of the basilica in Aquileia (redrawn, left side). After Paschini 1913

ską bazyliką o trzech nawach, wzniesioną między końcem IV a początkiem V w. Otwarta pozostaje kwestia inwestycji patriarchy Maksencjusza na początku IX stulecia. Popponowska przebudowa wczesnochrześcijańskiego kościoła polegała na przeróbce kolumnad oraz prawie całkowicie ścian bocznych, utworzeniu dużego transeptu z ramionami zakończonymi absydami, a także przededefiniowaniu głównej absydy w kształcie półkolistym, w której znajdowała się krypta oratoryjna podnosząca poziom prezbiterium. Ważnym elementem były opisane już wcześniej freski zdobiące główną absydę. Równocześnie lub niewiele później wzniesiono także dzwonnice o wysokości 73 m. A zatem zmiany – chociaż naniesione na starą bryłę – w znacznym stopniu przeobrażały wygląd kompleksu sakralnego (na temat bazyliki i jej badań – por. m.in. Ferrante 1853; Barral, Altet 2007; Caiazza 2009; Werner 2010; Trevisan 2012, 493–495).

Patriarcha Akwilei zadbał, aby odnowiony i rekonsekrowany kościół pod wezwaniem Matki Bożej Wniebowziętej (Santa Maria Assunta) i wzniesiony również ku czci świętych Hermagorasa i Fortunata został wyposażony w cenne relikwie, które pochodzić miały z różnych miejsc, ale przede wszystkim z Rzymu. Możemy się domyślać, że znalazły się wśród nich także te zrabowane w 1028 r. z sąsiedniego Grado.

Bawarski patriarcha jawi się nie tylko jako restaurator budynków sakralnych, ale także odnowiciel organizacji kościelnej po najazdach węgierskich oraz długim okresie dekadencji Akwilei, która mimo wszystko próbowała zachować rzymski charakter w zbarbaryzowanym otoczeniu. Nie zapominajmy, że patriarchowie, którzy zachowywali tytułaturę patriarchów Akwilei, rezydowali długo poza tym ośrodkiem, w Grado, Cormons, *Forum Iulii* (Cividale). Tylko w tym ostatnim mieście przebywali od 773 r. i dopiero w 1031 r., po odnowieniu bazyliki powrócili do Akwilei. Poppon, który zwiększył wówczas liczbę kanoników do 50, zobowiązanych do rezydowania przy katedrze, zapewnił jej obsługę liturgiczną, duszpasterską oraz zarządzającą majątkiem. Zadbał też o zabezpieczenie finansowe kapituły, bowiem, jak stwierdził cytatem: „słuszne jest i uzasadnione, by ci, którzy Kościołowi służą, z Kościoła też żyli” (*„iustum et rationabile es ut qui Ecclesie serviunt de Ecclesia et vivant”*). W dokumencie wyliczone zostały miejscowości, które patriarcha przekazał na jej rzecz lub potwierdził na wieczyste posiadanie za aprobatą Walperta, adwokata Kościoła. Były to: *Melereto*, *villa Sclavorum*, czyli *Meleretum*, *Palmata*, *Ronca* i *Ronketes*, a także *Castellone*, *Mursiano*, *Mariano*, *Carlinis* i *villa S[anti] Georgii*. Miejscowości te łatwo zidentyfikować. Wszystkie znajdują się w prowincji Udine. Kolejno są to obecne: *Mereto di Capito*, *Santa Maria la Longa*, *Palmada*, *Ronchis*, *Ronchi*, *Castions di Strada*, *Morsano di Strada*, *Marano Lagunare*, *Carlino* i *San Giorgio di Nogaro* (Paschini 1913, 28; Scaloni 1982, 16). Jedynie *Palmada* nie istnieje, ponieważ została zniszczona, kiedy Napoleon Bonaparte odbudowywał fortecę *Palmanova* (Paschini 1913, 28).

Wymienione miejscowości zostały przekazane wraz z przyległościami oraz określonym prawem do ich użytkowania, dzięki czemu dowiadujemy się o podstawowych dziedzinach gospodarki w majątku kościelnym. I tak *Melereto*, *Meleretum*, *Palmata*, *Ronca* i *Ronchetes* zostały przekazane ze wszystkimi obszarami i przynależnościami, a więc z polami, winnicami, łąkami, pastwiskami, polami uprawnymi i nieuprawnymi, z la-

sami i prawem do polowań. Tak samo Castellone i Mursiano, ale do zestawu dołożono również bagna, wody i odpływy wód, młyny, dochody z tych części oraz połów ryb. W przypadku Mariano i Carlinis oraz San Giorgio, prócz wszystkich wymienionych wcześniej części pojawiły się jeszcze dochody z wysp na morzu i rzecze *Cornium*, aż do wody, która nazywa się *Arvuncus*. Rzekę *Cornium* można identyfikować z Canale Cormor lub rzeką Corno. *Arvuncus* należałoby utożsamiać z potokiem Revonchio.

Nie jest wykluczone, że wyliczone miejscowości wraz z wymienionymi dodatkami – jak sugeruje Cesare Scalon – należały już wcześniej do kolegium kanoników akwilejskich, jako beneficja nadane przez poprzedników Poppona, w tym willa Słowian. Jest kilka faktów, które mogą na to wskazywać. W interesującym nas dokumencie jest mowa o darowiznie samego Poppona i wcześniejszych patriarchów, ale bez rozróżnienia, kto i co przekazał. Natomiast tak zwane *Necrologium Aquileiense* (XIV w. – nekrologi kościoła Matki Bożej Wniebowziętej w Akwilei) oraz *Nomina defunctorum* (XII w.) w rocznicę śmierci Poppona, 28 września, wspominają jedynie o 50 targach lub sklepach przy forum i w porcie w samej tylko Akwilei: „*Poppo patriarcha obiit qui XXX stationes in Foro Aquilegensis et XX in Portu Piri fratribus dedit*” (Scalon 1982, 17). Już dawno Bernardo Maria De Rubeis (XVIII w.) oraz Pio Paschini (początek XX w.) podobnie interpretowali treść dokumentu Poppona. Pio Paschini, cytując manuskrypt tego pierwszego historyka, stwierdził, że w czasach Patriarchy Jana IV, około 1015 r., „uformowała się i zorganizowała w Cividale silna prałatura i kapituła, która z czasem nabrała jeszcze większego znaczenia i splendoru. [...] Także w Akwilei można jednak wywnioskować, że istniała kapituła przed ustanowieniem Poppona, jakkolwiek w stanie zaniku” (Paschini 1911, 89–90; por. także 1930, 15).

Ale jaki był rzeczywisty charakter donacji Poppona z 1031 r.? Tradycja chrześcijańska uczy, że modlitwa żałobna oraz dobroczynność mogą przynieść zbawienie. W interesującym nas dokumencie wyraźnie zapisano, że patriarcha dokonał donacji dla braci, powierzając się ich modlitwom, by szczerze upraszały Boga o zbawienie dla niego, dla jego ciała i duszy, dla żywych i zmarłych. O to samo oraz o utrzymanie darowizny Poppon prosił także swoich następców na tronie św. Hermagorasa. Ów „testament” rozpoczął zwyczaj, którego rozwiniętą formę widzimy później we wspomnianych już *Nomina Defunctorum* i *Necrologium Aquileiense*. Zbiory te dokumentują setki osób, które pozostawiły swoje dobra kościołowi Matki Boskiej w Akwilei. Pierwotna donacja Poppona, obejmująca wille i ziemie, w oparciu o które w XI w. kształtowała się senioria feudalna kapituły akwilejskiej, została więc później znacznie rozszerzona (Scalon 1982, 13–32).

Poza Popponem, w dokumencie pojawiają się różne osoby, których funkcje osadzają całą akcję w czasie, a także uwierzytelniają akt. Są to postaci w większości dobrze znane historiografii, dlatego można je w tym miejscu pominąć. Warto jednak wspomnieć o obecności Walperta jako adwokata Kościoła akwilejskiego. W tej roli pojawia się on również w innych dokumentach z 1027 r. (MGH DD Ko II., nr 92) oraz z 1041 (?) r. (Paschini 1913, 31).

Kwestia Słowian, którzy zostali wymienieni w dokumencie, zresztą jako jedyna grupa etniczna wskazana z nazwy, wymaga szerszego i odrębnego omówienia w kolejnych paragrafach. Zaczniemy jednak od powiązanego z nimi toponimu *Meleretum*.

Obecna miejscowość Santa Maria la Longa (w języku friulskim Sante Marie le Lùngje), w prowincji Udine, w regionie Friuli-Wenecja Julijska, bezspornie identyfikowana z osadą słowiańską *Meleretum* w dokumencie Poppona (ryc. 6), zmieniała swą nazwę na przestrzeni wieków: „*Villa de Melereto cum villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum*” (1031), „*in Sancta Maria*” (1150), „*de Sancta Maria de Melereto*” (1228), „*in Sancta Maria*” (około 1240), „*in villa S. Mariae Longae*” (1277), „*in Ronchis, Melereto et Plebe S. Marie*” (1278), „*de Sancta Maria la Longa*” (1293), „*in villa Sancte Marie Longe*” (1351), „*Sente Marie la Longa*” (1427), „*pre Antonij de Sante Marije la Lunghe*” (1437), w mowie tradycyjnej „*S. Marie le Lungje*” (1996) (Coretti 1989; Moscjon 1999, 117 – tu odsyłacze do źródeł i archiwów; Finco 2003, 552). Warto od razu odnotować, że poświadczona tam źródłowo obecność Słowian wpływała również na sam proces naukowego wyjaśniania nazw miejscowości. Jak się wydaje, musiała również oddziaływać na ludowe, średniowieczne etymologizowanie. Kilometr na południe od Santa Maria la Longa leży miejscowość o nazwie Mereto di Capitulo (friulska Meret di Cjapitul), którą należy utożsamiać z willą *Melereto* w dokumencie wystawionym przez patriarchę.

Pierwotne nazwy *Meleretum* i *Melereto* to fitotoponimy motywowane nazwami drzew owocowych (dendrotoponimy). Oznaczały miejsca, w których rosną jabłonie (średniowieczne łac. *melum* – jabłko; *malarium*, *melarium*, *melaretum* – sad jabłoni).

Badacze, zwłaszcza wcześniejsi, zajmujący się toponimem *Santa Maria la Longa* atrybut *la Longa* łączyli – choć nieraz z zastrzeżeniami – z apelatywem słowiańskim *lŏka* (słoweńska *lŏka*, polska *łaka*), podobnie jak w przypadku miejscowości *Lonca*, pojawiającej się w źródłach średniowiecznych od 1311 r. (Di Prampero 2001, 102; Frau 1978, 75, 108; Finco 2003, 550; tenże, 2021, 225; Mader 2004, 40), chociaż zapewne starszej, będącej dziś dzielnicą Codroipo. Obydwie miejscowości znajdują się w prowincji Udine i oddalone są od siebie o zaledwie 20 kilometrów.

W 1999 r. Robert Moscjon zaproponował inną etymologię nazwy *Santa Maria la Longa*. Osada *Meleretum* w 1031 r. zamieszkiwana była przez Słowian, natomiast tuż obok znajdowała się miejscowość o bardzo zbliżonej nazwie – *Melereto*. Przed 1150 r. w pierwszej lokalizacji wzniesiono kościół Matki Bożej, którego wezwanie ostatecznie zastąpiło wcześniejszą nazwę miejscowości, kłopotliwą – jak nie bez racji chcą Moscjon i Finco – ze względu na podobieństwo do *Melereto*. Wspomniany kościół znajdował się na granicy wielkiego kompleksu leśnego: „*in loco dicto il Bosch in sump le Longie [...] unum campum nemoris in loco dicto le Longie*” (1540), „*Lis Lunghis*” (1543), „*lis Lungis, cavata dal bosco*” (1548), „*strada che va nelle Longhe*” (1615), „*chiamati Le Longhe*” (1734), „*Lungis*” (1811), „*Lungjis*” (1991–1993). Ów las – zdaniem wymienionych badaczy – stanowić miał część (długiego) lasu, który pojawia się już w interesującym nas dokumencie Poppona i który rozciągał się od dzisiejszej miejscowości o sugestywnie brzmiącej nazwie *Sottoselva* (Pod Lasem) aż do Santo Stefano Udinese (Moscjon 1999, 81–82, 117–118; Finco 2003, 552–553). Przypomnijmy tylko, że patriarcha przekazał w 1031 r. miejscowości *Melereto*, *Meleretum*, *Palmata*, *Ronca* i *Ronketes* wraz z lasami i prawem do polowań aż do lasu świętego Wawrzyńca („*silvis et*

Ryc. 6. Lokalizacja miejscowości Santa Maria la Longa, Mereto di Capitolo oraz Palmanova. Na podstawie danych GIS dostarczonych przez Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 6. Location of Santa Maria la Longa, Mereto di Capitolo and Palmanova. Based on GIS data provided by the Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Developed by M. Piotrowski

venationibus usque ad silvam Sancti Laurentii”). Jeżeli słuszna jest interpretacja nazwy *Santa Maria la Longa* zaproponowana przez Moscjona, to słowiański ślad pojawia się w historycznych nazwach miejscowych zanotowanych w XVI w., choć zapewne starszych, odnoszących się nie do łąki, lecz do lasu: „*Lis Lunghis*”, „*lis Lungis*”. Faktem jest, że na terenie obecnej gminy Santa Maria la Longa notuje się wyraźne zgrupowanie nazw miejscowych wskazujących na las (las to po włosku *bosco*, po łacinie *silva*, ale także rzadziej *boscus*): „*Bosc de Cros*” (1543), „*Bosch*” (1540, 1592, 1615, 1811–1835), „*Boschète*” (1592), „*Boscho di Travignan*” (1592), „*Bosco*” (1705, 1734), „*Bosco di Bicinis*” (1615) (Moscjon 1999, 34–35), co świadczy o zupełnym innym niż obecnie krajobrazie w przeszłości.

Prawdopodobnie geneza donacji, którą Poppon tylko potwierdził i uzupełnił w 1031 r., wiąże się z szerokim, rozpoczętym już wcześniej programem przywracania wartości użytkowych i zaludniania ogromnych połaci Friuli zniszczonych i opuszczonych w wyniku inwazji węgierskich u schyłku IX i przez połowę X w. Nie zagłębiając się zbyt w rozległy temat owych najazdów, chciałbym podać jedynie kilka istotnych w tym miejscu faktów, zaczynając od tego, że z lat 899–955 znamy 33 wypadki węgierskie na Europę Zachodnią, z czego aż 11 skierowanych było na Italię i tyle samo na Bawarię. Na Półwyspie Apenińskim Madziarzy spustoszyli głównie jego północną część, w tym Friuli, ale docierali także daleko na południe aż do Rzymu czy Apulii. Wyprawy te cechowało dobre rozpoznanie terenowe i polityczne, a także – niezwykła dla rycerstwa zachodniego – szybkość przemieszczania się (ogólnie na temat najazdów węgierskich na Europę Zachodnią – por. m.in. Fasoli 1946; De Vajay 1968; Szymański, Dąbrowska 1979, 137–236; Settia 1984, 185–218; Tamás-Tarr 2009, 79–90). Szabolcs De Vajay (1968, 105–107) wykazał w sposób wystarczająco przekonujący koincydencję wypadków madziarskich ze słabością i konfliktami wewnętrznymi w państwach zachodnioeuropejskich. W swych wyprawach Węgrzy starali się unikać otwartych starć i ufortyfikowanych miast, jak na przykład Akwilei, o czym była już mowa, skupiając się na dających się łatwo zaskoczyć osiedlach i klasztorach (por. m.in. Caiazza 2010, 188–217). Poruszali się starymi, jeszcze rzymskimi drogami wykorzystywanymi w średniowieczu, ale radzili sobie również na terenach podmokłych Friuli i Veneto. Atakowali i zniszczyli także miasta położone blisko Laguny Weneckiej, jak Cittanova (dawna *Eraclea*), Jesolo (*Equilium*), Chioggia, Cavarzere czy Adna. Przekraczali wody konno lub na łodziach obciążonych skórą, nie zniszczyli jednak stolicy księstwa *Rivus Altus*, Rialto, nazwanej później Wenecją. Wymowne i ważne dla dalszych naszych rozważań są słowa biskupa niemieckiej Konstancji z listu do współbrata Dadona napisane podczas wizyty w Italii w 904 r.: „Miasta italskie pozostają puste bez mieszkańców, opustoszałe pola są pozbawione chłopów; pola bieleją do tego stopnia od obnażonych kości, że można uwierzyć, że żywi nie przewyższają liczebnie umarłych!” (cyt. za Brozzi 1963, 63–64 – tłum. z wł. M. Piotrowski).

Pamięć tych wydarzeń utrzymywała się długo i utrwaliła się w kulturze pod różnymi postaciami. Warto wrócić w tym miejscu do dokumentu, o którym była już mowa wcześniej, z 1028 r., którym cesarz Konrad II przekazywał Popponowi, patriarsze Akwilei możliwość polowania w rozległym lesie między rzekami Isonzo i Livenza (MGH DD Ko II., nr 205). W dokumencie pojawia się odniesienie topograficzne do miej-

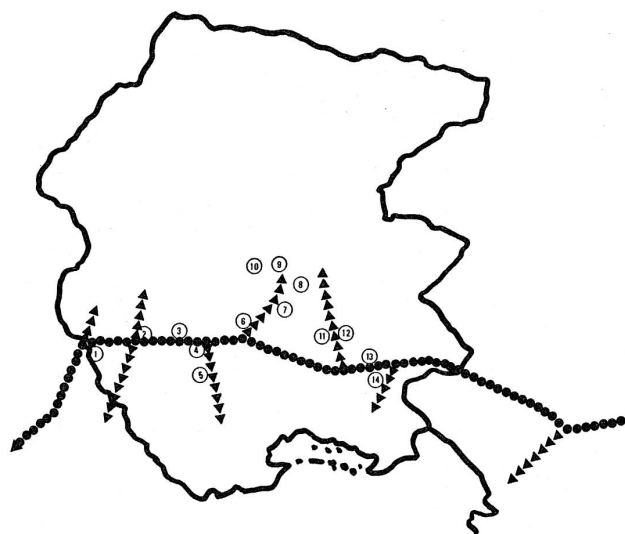
sca „*que vulgo dicitur via vel strata Ungarorum*”. Wymieniona droga Węgrów stanowiła północną granicę terenu. Ale to nie jedyny przykład. W rzeczywistości podobne określenia drogowe pojawiają się w średniowiecznych źródłach pisanych kilkakrotnie od drugiej połowy X stulecia. Na przykład w dyplomie Ottona I z 13 lipca 960 r. wystawionym w Magdeburgu. Król potwierdza w nim immunitet i posiadłości klasztoru w Sesto we Friuli, a mianowicie: „[...] *inter aquas defluentes, hoc est inter Tiliamentum et Lipientiam et sicut via Ungarorum cernitur et paludes maris, omnia et in omnibus ad regiam potestatem pertinentibus, scilicet piscationes venationes silvas terras fruges* [...]”. Tu też *via Ungarorum* stanowi granicę posiadłości (MGH DD O I., nr 213). Podobnie jak w kolejnym dyplomie wydanym w Rawennie 29 kwietnia 967 r., w którym Otton I przekazał patriarsze Akwilei, Rodoaldowi, opactwo Sesto, skonfiskowane majątki Longobarda Rodoalda, majątek Anno i inne dobra, w tym „[...] *castrum que vocatur Farra cum omnibus suis pertinentiis intus et foris ad nostrum ius pertinentibus et quicquid inter flumen Lipientiam usque ad Duas sorores et viam publicam quam stratum Hungarorum vocant, interiacet usque ad littus maris* [...]” (MGH DD O I., nr 341). Wskazane przykłady pozwalają na interpretację także innych toponimów typu *via ungarica* lub *ungaresca* poświadczonych w średniowieczu w Italii północnej, szczególnie częstych na terenie Friuli, ale występujących również we wschodnim Veneto i sporadycznie od Emilii-Romanii i Lombardii po Piemont (Desinan 1976, 99–111; Settia 1986, 655–659; Gazzini 2002, 2; Roman 2014, 481–499). Rozrzut tych toponimów umożliwił w pewnym stopniu odtworzenie uczęszczanych szlaków podczas inwazji Madziarów w latach 899–952 włącznie z odnogami. Główna droga, którą poruszali się najeźdźcy przebiegała – jak należy sądzić – traktem, który w cytowanych źródłach z X i XI w. określany był jako *via vel strata Ungarorum / Hungarorum*¹¹. Na terenie Friuli pokrywa się on z antyczną drogą rzymską *via Postumia* biegnącą w pobliżu dzisiejszej Strada statale 252 di Palmanova, określanej także nazwą *Stradalta*¹² lub *Napoleonica* (Desinan 1976, 99–111; Cagnin 2003, 121–127).

Ta może nieco przydługa dygresja o Węgrach była w pełni zamierzona i ważna, bowiem sieć rekonstruowanej drogi węgierskiej wraz z jej odnogami na terenie Friuli wykazuje

¹¹ Nie wszystkie toponimy o pochodzeniu lub pozornym brzmieniu węgierskim w północnej Italii wiążą się z najazdami węgierskimi w latach 899–952. Jak wskazuje Aldo Angelo Settia, część z nich może być związana z nazwami osobowymi *Hungarus*, *Hunger*, *Hungerius*, dobrze poświadczonymi w Lombardii już na początku IX w., a więc w okresie, w którym na zachodzie Europy o Węgrach jeszcze mało kto słyszał (Settia 1986, 656; Roman 2014, 482–483). Trzeba zwrócić również uwagę na najstarsze znane poświadczenie istnienia owej *via Ongaresca*. Znane jest ono z dyplomu Berengara I, z 21 marca 888 r., w którym król potwierdzał Albertowi, opatowi klasztoru w Sesto wcześniejsze nadania, dołączając kolejne (*Diplomi di Berengario*, nr 2). Wspomniany dokument wyprzedza inwazję węgierską na Italię o 11 lat. Przyjmuje się zatem, że to określenie drogi węgierskiej wiązało się, przynajmniej początkowo, raczej z kierunkiem, do którego prowadziła.

¹² Określenie *Stradalta* odnosi się zapewne do wyższego położenia tej drogi względem biegnącej częściowo równolegle *via Annia*, przecinającej niżej położony teren tak zwanych *Risorgive*, obfitujący w gęstą sieć rzek i potoków. *Stradalta* podąża północną granicą obszaru *Risorgive*.

zbieżność z rozprzestrzenieniem osadnictwa słowiańskiego w okresie następnym, które możemy do pewnego stopnia zarysować na podstawie dostępnych źródeł pisanych, znalezisk archeologicznych oraz danych językowych (por. uwagi Brozzi 1963; Desinan 1976, 63–65, 99–111; Gestrin 1979, 11; Buligatto 1999, 235–237; Mader 2004, 62; Härtel 2011b, 87–88). Mieści się w tym obrębie także słowiańska osada *Meleretum* przekazana kapitule akwilejskiej przez Poppona w 1031 r. Peter Štih wprost używa terminu „*post-węgierskie*” zaludnienie słowiańskie Friuli (*popolamento slavo „post-ungarico” del Friuli*) (Štih 2005, 29–30) (ryc. 7). Należy wszakże wspomnieć, że niektórzy badacze początki osadnictwa słowiańskiego we Friuli przesuwają na IX stulecie i łączą z powszechniejszym na terenie północnych Włoch zjawiskiem zagospodarowywania terenów rolniczych, przerwanych lub spowolnionych przez najazdy Madziarów (Finco 2003, 539). Na wcześniejszą obecność Słowian wskazują pojedyncze znaleziska archeologiczne (zob. niżej), nie zmienia to jednak zasadniczo ogólnych obserwacji. Nie chodzi tu bowiem tylko o fakt osiedlania się, ale o skalę tego zjawiska. Rozprzestrzenieniu się Słowian w północno-wschodniej części Półwyspu Apenińskiego sprzyjało zapewne odłączenie w 952 r. przez Ottona I Friuli, Istrii oraz Marchii Werony od *Regnum Italiae* i połączenie ich z Bawarią oraz Karyntią (Karantaniją). Powstał w ten sposób obszar powierzony bratu króla – księciu Henrykowi, który skutecznie bronił wschodnich granic imperium. Otton I, który w 955 r. nad rzeką Lech pokonał ostatecznie Węgrów, przyczynił się

Ryc. 7. Przebieg głównych i drugorzędnych szlaków najazdów węgierskich w latach 899–952, odtworzony na podstawie toponimów, w kontekście sąsiadujących z nimi toponimów słowiańskich: 1 – Schiavoi; 2 – Slavóns; 3 – Blatis, Lonche; 4 – Blatis; 5 – Prodolone, Potoc; 6 – Goricizza, Gradisca; 7 – Pasian Schiavonesco; 8 – Samotis; 9 – Patocco; 10 – Slavonesca; 11 – Sammardenchia; 12 – Percoto; 13 – Jalmico; 14 – Dulinis, Patocco, Gabria, Coviza. Za Desinan 1976

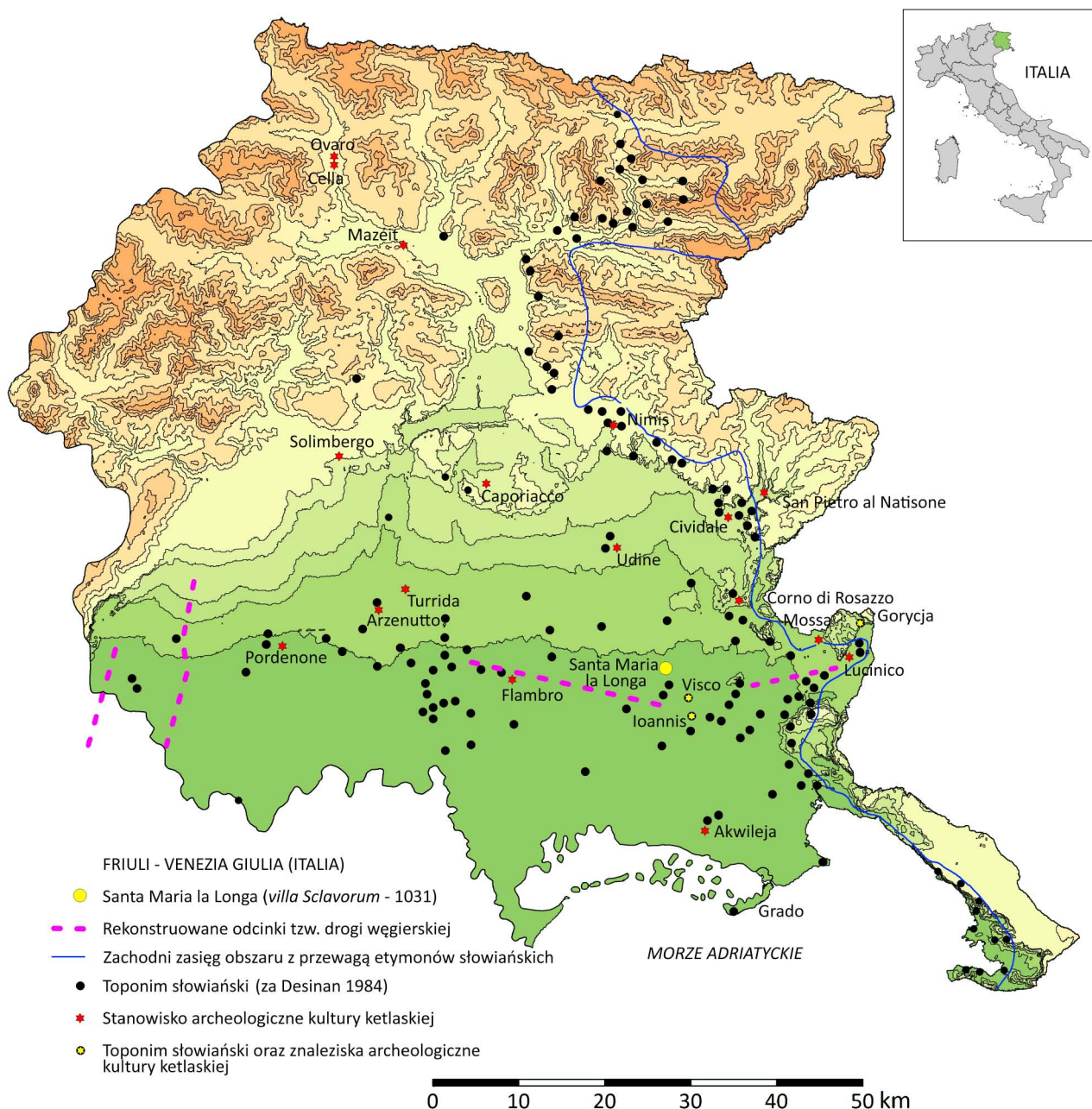
Fig. 7. The course of the main and secondary routes of Hungarian invasions in the years 899–952, reconstructed on the basis of toponyms, in the context of neighbouring Slavic toponyms: 1 – Schiavoi; 2 – Slavóns; 3 – Blatis, Lonche; 4 – Blatis; 5 – Prodolone, Potoc; 6 – Goricizza, Gradisca; 7 – Pasian Schiavonesco; 8 – Samotis; 9 – Patocco; 10 – Slavonesca; 11 – Sammardenchia; 12 – Percoto; 13 – Jalmico; 14 – Dulinis, Patocco, Gabria, Coviza. After Desinan 1976

do stabilizacji polityczno-administracyjnej w interesującej nas części Europy i rozwoju rolnictwa, rzemiosła, handlu oraz osadnictwa. W tej sprzyjającej sytuacji głównymi aktorami pozostawali przedstawiciele elity świeckiej i kościelnej. Gospodarcze i społeczne ożywienie Friuli było związane jednak przede wszystkim z działalnością patriarchów Akwilei: Engelfreda (ok. 944–963), Rodoalda (963–983 lub 984), Jana IV z Rawenny (983 lub 984 – po 1017) oraz Poppona. Cesarze, potwierdzając i rozszerzając posiadłości patriarchalne oraz przyznając coraz większe przywileje i immunitety, pobudzali również gospodarcze inicjatywy biskupów akwilejskich (por. Krahwinkler 1992, 301; Finco 2003, 539–540).

Zależność między najazdami węgierskimi a osadnictwem słowiańskim zdradza nieśmiało pewien dokument z początku XI w. Chodzi o dyplom Ottona III, wystawiony podczas jego pobytu w Rawennie 28 kwietnia 1001 r., którym przekazał patriarchsze Janowi IV oraz Kościołowi w Akwilei połowę zamku zwanego *Siliganum* (włoskie Salcano, słoweński Solkan) oraz połowę osady, która w języku Słowian nazywała się *Goriza*, czyli dzisiejsza Gorycja¹³, oraz teren między rzekami Isonzo i Vipacco, między strumieniem Vrtovin i Lasem Tarnova, a to wszystko z powodu zniszczeń, jakich niegdyś Kościół Boży w Akwilei doznał w wyniku rzezi spowodowanej przez Węgrów, potrzebujący teraz pomocy, by przetrwać: „*Sanctamque dei ecclesiam quondam Ungarorum sevicia devastatam nunc magnas necessitates perpeti considerantes, medietatem unius castelli quod dicitur Siliganum et medietatem unius ville que Sclavorum lingua vocatur Goriza*” (MGH DD O III., nr 402). Około sześć miesięcy później, prawdopodobnie 27 października, podczas pobytu w Pavii cesarz darował drugą połowę terytorium – rzecz jasna również zamieszkaną częściowo przez Słowian – Werihenowi (MGH DD O III., nr 412), który przy tej okazji po raz pierwszy otrzymał tytuł hrabiego Friuli (studium analityczne obydwu dyplomów – por. Štih 1999; tenże 2004, 31–49). W tej roli Werihen, znany również pod imieniem Werian, Warian i Gueriento (na temat Werihena – por. Štih 1999, 105–114), pojawia się w dokumentach aż do roku 1028, kiedy cytowany jest w omawianym już dyplomie z Werony, którym cesarz Konrad II przekazywał patriarchsze Popponowi i Kościołowi w Akwilei prawo do polowania w rozległym lesie południowego Friuli, znajdującym się w hrabstwie hrabiego Wariana, i gdzie pojawia się owa *via vel strata Ungarorum*.

Wspomniana Gorycja otwiera długą listę średniowiecznych toponimów słowiańskich na terenie Friuli, które pozwalają uzupełnić obraz osadnictwa (ryc. 8). Ze względu na fakt, iż migracje słowiańskie na teren Italii, w tym do jej północnych regionów trwały przez całe stulecia, z wyraźnymi nasileniami w różnych okresach, a wschodnie pogranicze Friuli po dziś dzień zamieszkiwane jest przez ludność słowiańskojęzyczną, należy przyjrzeć się tylko wybranym nazwom miejscowym ograniczonym czasowo i geograficznie oraz powiązanym z określonym kontekstem historycznym. Poza interesującą nas falą osadniczą w dwóch stuleciach z okładem po ustaniu najazdów węgierskich (druga połowa X–XII w.), napływ Słowian do północnych Włoch odbywał się także w XIII i XIV w., głównie w wyniku normalnych kontaktów handlowych i po-

¹³ Dziś Gorycja jest aglomeracją dwujęzyczną. Granica państwowa oddziela włoską Gorycję od słoweńskiej o nazwie Nova Gorica. Część włoska zamieszkiwana jest również przez mniejszość słoweńską.

Ryc. 8. Mapa regionu Friuli-Venezia Giulia z zaznaczeniem miejscowości Santa Maria la Longa, stanowisk archeologicznych kultury ketlaskiej, toponimów słowiańskich oraz linii szlaków wojennych Węgrów rekonstruowanych na podstawie toponimów. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 8. Map of the Friuli-Venezia Giulia region with the town Santa Maria la Longa, archaeological sites of the Kottlach culture, Slavic toponyms and the line of Hungarian invasion routes reconstructed on the basis of toponyms. By M. Piotrowski

szukiwania lepszego życia oraz w wyniku handlu niewolnikami i dostarczania siły roboczej. Zaznacza się tu szczególna rola Wenecji utrzymującej żywe kontakty z Raguzą (dzisiejszym Dubrownikiem). Handel niewolnikami był w ogóle ważnym źródłem pochodzenia Słowian włoskich i to zapewne od wczesnego średniowiecza. „W historiografii – jak pisał Wincenty Swoboda – za niepodlegający dyskusji uznany jest fakt, że przez Półwysp Apeniński wiódł tranzytowy szlak handlu niewolnikami słowiańskimi przeznaczonymi dla muzułmańskiej Hiszpanii” (Swoboda 1979, 4). Śladem opisanego zjawiska był znany los uczniów Metodego sprzedanych w niewolę na Morawach, a wykupionych później z Wenecji (Polek 1993,

48; Leciejewicz 1996, 153, 159; Grozdanow 2015, 14). Handel niewolnikami nie ustał w następnych stuleciach. Potwierdzają to słowa doży weneckiego Giovanniego Mocenigo w XV w., że Wenecjanie sprzedawali rocznie tylko kupcom mediolańskim niewolników za 30 000 dukatów, czyli co najmniej 1000 osób. Wojny z Turkami na Bałkanach, które otwierają okres w dziejach napływu uciekinierów słowiańskich do Italii, stały się także dodatkowym źródłem niewolników. Do niewoli trafiali jeńcy wojenni pojmani przez Turków, którzy w wyniku handlu dostawali się często na targi w Italii, w tym między innymi w Wenecji (Swoboda 1979, 1; Gestrin 1979, 12–21). A zatem, aby na podstawie toponimów słowiańskich we Friu-

li zbudować wiarygodne tło osadnicze dla jedenastowiecznej słowiańskiej willi o nazwie *Meleretum*, należy wziąć pod uwagę przede wszystkim te przypadki, które potwierdzono najpóźniej w XIV w., co wynika z założenia jakiegoś okresu potrzebnego na utrwalenie się nazwy miejscowej. Aby z listy tak przesianych nazw wyłowić właściwe, które mogły się wiązać z akcją osadniczą po najazdach Węgrów, należy pominąć te, które leżą w zasięgu notorycznej penetracji słowiańskiej od okresu wczesnego średniowiecza – a więc na wschód od tak zwanego *limesu longobardzkiego*¹⁴. Brigitta Mader, językowniczka i archeolożka austriacka, zwracała uwagę, że i obecnie *area slavofona* nie przekracza tej granicy (Mader 2004, 53). Kiedy odfiltrowane w opisany sposób toponimy umieścimy na mapie, to zauważymy, że nasza *villa Sclavorum* o niesłowiańskiej nazwie *Meleretum* znajduje się w środku ich zasięgu.

Wśród nazw miejscowych pochodzenia słowiańskiego (makrotoponimów) wymienia się następujące przypadki: Biauizzo (po raz pierwszy w 1072 r.), Bonzicco (1204), Capriva del Friuli (1202), Crauglio (1236), Glaunicco (1341), Goricizza (1311), Gorizzo (1297). Znajomi i sugestywnie brzmią również nazwy pochodzące od słowa **gordъ*. Prócz miejscowości i miejsc leżących w pobliżu słowiańsko-romańskiej granicy językowej, takich, jak Gradisca d'Isonzo, Gradiscutta di Gorizia, Gradiscutta di Faedis, Gradiscata koło Monfalcone, w głębi Friuli znajdujemy nazwy: Belgrado (po raz pierwszy wymienione w 1139 r.), Gradisca di Spilimbergo (1190), Gradisca di Sedegliano (1229), Gradiscutta (1289). Idąc dalej, należy wymienić: Ialmicco (około 1120), Ioannis di Aiello del Friuli, o którym będzie jeszcze mowa niżej (1202), Iesernicco (1257), Iutizzo (1206), Lestizza (1174), Liuvidrago (1278), Lonca (1311), Mazzilis (1200), Noax (1247), Novacco (1166), Passarizza (1300), Percoto (1184), Postonicco (1268), Raucicco (1344), Rividischia, Sammardénchia (1174), Santa Marizza i Santa Marizzutta (1278), Sclauenicco (1290), Sella (1336), Tapogliano (1257), Topaligo (1200), Virco (1174), Visco i Viscone (trudno rozstrzygnąć, do którego odnoszą się średniowieczne źródła; po raz pierwszy w 1196 r.) (Desinan 1977, 142–149, 205–241; Frau 1978; Buligatto 1999; Finco 2003; tenże 2021, 215–221; Castellarin 2003; Mader 2004).

Na Równinie Friulskiej występują również miejscowości, które w średniowieczu określone zostały wprost jako słowiańskie: Medea (1294 – „*Midea sclabonicha*”, 1310 lub 1320 – „*Midea sclabonica*”, 1323 – „*Midea sclabonica*”), Versa (1275 – „*in Versia Slavica*”, 1276 – „*villa Versia Schlauonica*”, 1302 – „*in Versa Sclabonica*”, 1329 – „*villa Versia Sclauonica*”, 1331 – „*Versia Sclabonica*”), San Vito al Torre (1311 – „*Sanctus Vitus de Sclabonibus*

¹⁴ Określenie *limes longobardzki* jest nazwą urobioną przez historiografię na oznaczenie wschodniej granicy księstwa Friuli zorganizowanej przeciwko Słowianom i Awarom. Podstawą do wytyczenia jej przebiegu był opis wydarzeń związanych z najazdem awarskim na Italię około 610 r. zawarty w *Historii Longobardów* Pawła Diakona. Longobardowie obwarowali się wówczas w różnych twierdzeniach w regionie, które zostały wymienione z nazwy: *Forum Iulii* (Cividale), *Cormones* (Cormons), *Nemas* (Nimis), *Osopo* (Osoppo), *Artenia* (Artegna), *Reunia* (Ragogna), *Glemona* (Gemon del Friuli) oraz *Ibligine*. Identyfikacja i lokalizacja ostatniej twierdzy sprawia obecnie największe trudności. Zasadniczo większość badaczy przyjęła tezę niemieckich uczonych, którzy łączą *Ibligine* z Invillino w pobliżu Villa Santina w prow. Udine. Zagadnienie tak zwanego *limesu longobardzkiego* posiada sporą literaturę (podstawowe kwestie oraz najważniejsze pozycje bibliograficzne – por. Piotrowski 2017, 22 – przypis 26).

prope Agellum”), Basiliano (1288 – „*Paseano Sclauonesco*”, 1301 – „*Pasillano Sclavanech*”, 1337 – „*Paselyan Sclabonich*”, 1340 – „*Paseiano Sclabonesco*”, 1347 – „*Posegliano Sclauonesco*”) (Desinan 1984, 19–42; Kos 1985, 175–177; Di Prampero 2001, 18, 218, 225; Finco 2003, 541; Mader 2004, 63). Warto odnotować, że wszystkie cztery lokalizacje znajdują się w odległości zaledwie od 7,5 do 16,5 km od Santa Maria la Longa.

Do wymienionych najważniejszych toponimów należałoby jeszcze dodać grupę, która charakteryzuje się utrwaloną słowiańską wymową nazw łacińskich (romańskich), poza tym nazwy niektórych rzek. Interesującą grupę tworzą słowiańskie (słoweńskie) nazwy miast włoskich, takie, jak Aquileia-Oglej, Grado-Gradež, Udine-Videm, Cividale-Čedad. Zapożyczenia te są bardzo stare, bowiem urobione zostały bezpośrednio z nazw jeszcze łacińskich (łacina lub łacina ludowa) (Desinan 1984, 19–42; Mader 2004, 61).

O ile makrotoponimy o metryce słowiańskiej zostały na terenie Friuli w znacznej mierze zidentyfikowane i zetymologizowane, wiele pozostaje do zrobienia w kwestii mikrotoponimów, to znaczy nazw miejscowych znanych i używanych tylko przez mieszkańców określonej gminy lub miejscowości (nazwy wycinka terenu, pola, gospodarstwa, miasteczka, drogi lokalne, ulice, ścieżki, niewielkie ciek wodne, stawy, sadzawki, zagłębienia terenowe i tym podobne). Wiele z nich znanych jest dopiero ze źródeł pisanych sięgających XV i XVI w., rzadziej wcześniejszych. W każdym razie rozrzut tego typu nazw, sięgający już w późnym średniowieczu obszarów znacznie oddalonych od granicy świata słowiańskiego, skłania do łączenia ich ze starszym osadnictwem. Badania Franco Finco skoncentrowane na niewielkim obszarze w okolicach Pordenone, w obrębie niziny między rzekami Tagliamento i Meduna, ukazały niesamowite bogactwo mikrotoponimów słowiańskich w obrębie i sąsiedztwie miejscowości Arzene, Orcenico, Zoppola i San Lorenzo, w odległości 36–40 km na zachód od Santa Maria la Longa (Finco 2021, 215–233). Podobnej sytuacji należy się spodziewać także w innych częściach regionu.

Wymienione toponimy słowiańskie z Friuli stanowią niezwykły okaz dającej się wydatować „skamieniałości” kulturowo-językowej. Słowiański dialekt wymarł na Równinie Friulskiej jeszcze w wiekach średnich, najpierw otoczony, a później zastąpiony przez język romański używany przez większą część mieszkańców regionu. Według Brigitty Mader pierwiastek słowiański zaczął być stopniowo wchłaniany od XII w. (Mader 1988, 40). Franco Finco w odniesieniu do wskazanych miejscowości Medea, Versa, San Vito al Torre i Basiliano stwierdził, że atrybut słowiańskości przypisany im w dokumentach z XIII i XIV w. nie odpowiadał już żywej rzeczywistości etnojęzykowej, stanowiąc jedynie oznakę wcześniejszej obecności osad słowiańskich oraz pewnego konserwatyzmu w pismach notarialnych (Finco 2003, 541, 543).

Znaczna liczba średniowiecznych toponimów słowiańskich w północno-wschodniej Italii wskazuje na skalę osadnictwa, zwłaszcza, kiedy porówna się ją ze stosunkowo skromną warstwą nazw miejscowych pozostawionych przez Longobardów panujących nad tym obszarem przez ponad dwa stulecia (568–774) i to w sposób bardziej sprawczy (Cammarosano 1988, 20–22). Oczywiście za różnice te mogą odpowiadać w pewnym stopniu także odmienna charakterystyka i struktura społeczna oraz inne zwyczaje, innymi słowy odrębna kultura.

Nie tylko toponimy, ale również świadectwa antroponimiczne zdradzają obecność Słowian w obrębie włości akwilejskich w średniowieczu, i chociaż odnoszą się dopiero do XII stulecia, to są bez wątpienia wynikiem procesów gospodarczo-społecznych sięgających korzeniami XI lub drugiej połowy X w. W wykazie dzierżawców oraz osadników związanych z klasztorem Santa Maria w Akwilei z lat 1170–1190 pojawiają się słowiańsko brzmiące imiona powiązane z konkretnymi miejscami: w Perteole – *Dobrozain*, w Altore – *Mistibor* i *Soimir*, w Zompicchia – *Stoian*, *Ivvan*, *Dragouit*, *Precelau*, w Beano – *Stane*, *Iuri*, *Sdegoy*, *Stanizlau*, *Bizlau*, *Dragozlau*, w Pantianico – *Stanizlau*, *Vitigoy*, *Stegoy*, *Goste*, *Lastigoy*, *Ivvan*, *Dourogoy*, *Zdestan*, w Santa Maria la Longa – *Ivvan*, *Stoian* i *Stanon* (Kos 1985, 176–177; Mader 2004, 63). Dane te skłaniają do konkluzji, że pod koniec XII w. w wielu miejscach na terenie Friuli – w tym w ważnej dla nas miejscowości Santa Maria la Longa – język słowiański był nadal żywy. Ale w XIV stuleciu w tych samych osiedlach nie pojawiają się już antroponimy słowiańskie, zastąpione całkowicie przez tradycyjne imiona romańskie (por. tamże, 180). Zmiana ta, charakterystyczna dla Równiny Friulskiej, nie dotknęła jednak wschodnich, górzystych rubieży regionu, gdzie na przykład w gminie Resia czy w dolinie rzeki Natisone lokalny dialekt słowiański przetrwał do dnia dzisiejszego (Finco 2003, 544).

Pozostając przy temacie nazw miejscowych, należy stwierdzić, że zasadnicze znaczenie dla zrozumienia charakteru osadnictwa słowiańskiego na terenie Friuli ma wyjaśnienie wyrażenia *villa Sclavorum*, a dokładniej określenia *villa*, zastosowanego w dokumencie Poppona także w odniesieniu do innych lokalizacji. Jak wyobrazić sobie takie miejsce w XI stuleciu w północnej Italii? Sprawa nie jest prosta, chociaż *villa* jest wyrazem powszechnym w średniowieczu, wręcz oklepem, wyświechtanym (rebatu), jak stwierdził René Noël (2010, 41).

Należy na początku zauważyć, że nasza *villa Sclavorum* miała w 1031 r. nadal obowiązującą starszą nazwę – *Melere-tum*, a zatem Słowianie zamieszkiwali wówczas w obrębie jakiejś wcześniejszej, zastanej jednostki, struktury osadniczo-terytorialnej.

We współczesnej terminologii, która determinuje potoczne rozumienie słów i często je zniekształca, *villa* ogranicza się do zabudowy jednorodzinnej z przyległym mniejszym lub większym ogrodem. Ale willę odnajdujemy również we włoskim słowie *villaggio*, oznaczającym wieś, osadę, rzadziej miasteczko. W pierwotnym, rzymskim znaczeniu *villa* to oddzielny budynek mieszkalno-rolniczy na wsi, kontrastujący z budynkiem wchodzącym w skład aglomeracji miejskiej. W czasach Katona Starszego *villa* była odpowiednikiem *fundus*, czyli materialnego aspektu własności, chociaż czasem oznaczała jedynie centralny budynek własności ziemskiej. Ta dwuznaczność wiązała się z nową strukturą własności ziemskiej w Italii, kształtującą się od III w. p.n.e., wraz z powstaniem dużych majątków. *Villa rustica* oznaczała centralną zabudowę takiego gospodarstwa rolnego, przeważnie opartego na sile niewolniczej. Już częściowo w II, ale szczególnie od I w. p.n.e. *villa* pojawia się jako miejsce, do którego można się było wycofać w ucieczce od obowiązków publicznych. *Villa* bywa wtedy miejscem, w którym *dominus* czasowo pomieszkiwał. Był to jednak dopiero początek drogi prowadzącej do powstania willi przeznaczonej wyłącznie na pobyty w atrakcyjnych krajobrazowo miejscach. Innym skutkiem tego procesu było pojawienie się willi miejskich, w któ-

rych dbano o miejski komfort i wystrój. U schyłku okresu republikańskiego pojawił się pośredni typ willi wiejsko-miejskiej. Cesarze rzymscy przyczynili się do rozwoju willi, zarówno miejskich (na przykład *Domus Aurea* Nerona), jak i wiejsko-wiejskich. Te ostatnie były szeroko rozpowszechnione jako rezydencje urzędników (Roman 2017).

Z drugiej strony interesującego nas okresu mamy wille renesansowe. W XIV w. pojawiają się w Italii, zwłaszcza w Toskanii, pierwsze symptomy odrodzenia starożytnej koncepcji willi, czyli wiejskiej rezydencji zamożnej klasy społecznej. Niejednokrotnie są to połączone elementy wiejskiego domu i warowni z ogrodem.

Pomiędzy tymi starożytnymi i renesansowymi typami istniało pojęcie *villa* w średniowieczu. Nicolas Perreaux zauważył, że jest ono częste i jednocześnie lakoniczne, co utrudnia jego zrozumienie oraz pojęcie związanych z nim zjawisk (Perreaux 2016, 1–43). *Mediae latinitatis lexicon minus* podaje wiele znaczeń słowa *villa*, często ze sobą sprzecznych: a) wiejskie siedlisko, dom z przybudówkami i ogrodzeniem, b) gospodarstwo, c) własność ziemska, d) wieś, osada, e) miejsce zamieszkania, f) miejscowość, g) wieś z polami, łąkami i innymi przyległościami, h) zamieszkane miejsce wraz z przyległym terytorium, i) królewska rezydencja, pałac królewski, j) aglomeracja poza *castrum* lub miastem biskupim, k) zamek, l) ziemia oczyszczona i niedawno skolonizowana, m) rzadziej miasto, a nawet n) mieszkańcy wsi lub miasta (Niermeyer 2002, 1101–1103). Mniej więcej podobny podział znajdujemy w *Glossarium* Charlesa Du Cange’a (XVII w.), w którym podano konteksty użycia interesującego nas słowa (Du Cange et al. 1887, col. 329b).

Numa Denis Fustel de Coulanges, który cały czwarty tom swojej *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France* poświęcił własności dominialnej, w tym willi, doszedł do wielu interesujących wniosków: a) na terenie Francji *villa* była w dużej mierze stabilną jednostką w swoim rozmiarze i granicach od IV do IX w., b) *villa* istniała przed okresem Merowingów i nie była związana z najazdami germańskimi, c) wille tworzyły strukturę, która obejmowała całe państwo, d) w okresie frankijskim nie było lub było niewiele wspólnot wiejskich lub wsi podobnych do tych z końca okresu starożytności – autor mówił o wspólnocie agrarnej: *villa* była przede wszystkim majątkiem, strukturą przestrzenną (Fustel de Coulanges 1889, 171–178, 219, 462–463).

Innym kluczowym uczestnikiem debaty na temat średniowiecznej willi był Jacques Flach, który w opozycji do Fustela bronił hipotezy o istnieniu skupisk osadników w okresie wczesnego średniowiecza, opowiadając się jednocześnie za ideą stopniowego rozwoju willi. Wzbraniał się jednak przed łączeniem słowa *villa* z wsią, podobnie jak Fustel. Ewolucję willi autor rozpatrywał w kontekście następujących po sobie etapów koncentracji własności, a następnie jej rozproszenia w wyniku działalności świeckich i kościelnych panów. Flach niezbyt jasno precyzował chronologię swoich rozważań, ale wydaje się, że mówił o rozwoju willi między VII a IX w. Wśród przyczyn zaniku willi podawał najazdy i napływ ludności do miejsc ufortyfikowanych, a także nowe podziały ziemi. Od tego momentu *villa* byłaby już nie majątkiem, ale *okręgiem wiejskim*, *potestas*, a nawet *locus* czy *vicus*, innymi słowy działem senioralnym (Flach 1969, 50–119).

W 1931 r. także Marc Bloch zaproponował interpretację tego zjawiska w książce *Les caractères originaux de l'histoire*

rurale française. *Villa* była według niego *seniorią* – terytorium zorganizowanym w taki sposób, że duża część zysków z ziemi wracała bezpośrednio lub pośrednio do jednego pana (Bloch 1960, 67–80).

Do średniowiecznego słowa *villa* odniósł się kilkakrotnie także belgijski historyk François Louis Ganshof w swojej książce *Qu'est-ce que la féodalité*, wydanej po raz pierwszy w Brukseli w 1944 r. W odniesieniu do okresu merowińskiego i karolińskiego określał tym terminem wielką własność ziemską, która nie była eksploatowana bezpośrednio, lecz podzielona na mniejsze *tenures* (gospodarstwa?) pozostawała uprawiana przez kolonów i niewolników. Zwracał uwagę, że taka *villa* miała wielkość współczesnej wsi (Ganshof 1989, 12–13, 41–42).

Nicolas Perreaux badający chronologię, konteksty i statystyki pojawiania się słowa *villa* w dokumentach średniowiecznej Europy, w tym także w Italii, w wiekach od VII do XIII, doszedł do kilku interesujących wniosków. O ile w średniowieczu *villa* pojawia się bardzo często w dokumentach regionu Mâconnais, Owernii czy Poitou, na Półwyspie Apenińskim czy w Katalonii jest bardzo rzadka. Zdaniem autora może to oznaczać, że *villa* średniowieczna nigdy w Italii nie powstała, a została przeniesiona, zapożyczona. Poddaje to w wątpliwość ciągłość między antyczną willą a średniowieczną, której można się było intuicyjnie spodziewać. Aby uchwycić kontekst, Perreaux przeanalizował również współwystępowanie słowa *villa* z innymi wyrazami: od *abas* (opat) do *vinea* (winnica) i okazało się, że koincydencja zachodzi najczęściej z terminami kościelnymi, odnoszącymi się do instytucji oraz budowli (*monasterium*, *capella*, *cella*, *cellula*, *ecclesia* i inne). Oznacza to, że Kościół odegrał znaczącą rolę w powstaniu i rozprzestrzenieniu średniowiecznej willi. *Villa* – jak zauważył autor – mogła oczywiście oznaczać zespół budynków, ziemię rolną, majątek ziemski, a nawet dzielnicę terytorialną, ale we wszystkich przypadkach pozostawała przejawem *dominium*, czyli zdolności do jednoznacznego sprawowania władzy nad ziemią i ludźmi (Perreaux 2016, 23–32). Należy zauważyć, że wspomniany autor, który oparł swoje badania na ogromnej bazie danych obejmującej cyfrowe edycje dokumentów średniowiecznych, nie uwzględnił interesującego nas dokumentu Poppona, pozostającego poza najpopularniejszymi korpusami wydawanych źródeł. Nie zmniejsza to jednak wagi i trafności dokonanych przez niego obserwacji. Badany przez nas przypadek potwierdza raczej obserwacje Nicolasa Perreaux. Wyrażenie *villa*, które w dokumencie akwilejskim pojawia się w odniesieniu do kilkunastu lokalizacji, poza tym, że dotyczy włości kościelnych, łączy się z takimi obiektami, jak bazylika wraz z przyległymi kaplicami, a w kilku przypadkach odnosi się do specyficznych nazw miejscowych urobionych zapewne od wezwań świętyń: św. Stefan, św. Jerzy i św. Andrzej.

W świetle powyższych rozważań, willę *Sclavorum* zwaną *Meleretum* należałoby rozumieć zapewne jako ośrodek o charakterze wiejskim, typowy dla średniowiecznych włości kościelnych, zamieszkały wyłącznie lub przeważnie przez osiedleńców słowiańskich, składający się z różnych i odrębnych gospodarstw zorganizowanych w ten sposób, że podlegały jednej władzy. Wyrażenie: „[...] *villam de Melereto cum omnibus finibus et pertinentiis suis, scilicet cum villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum* [...]” sugeruje, że słowiańska willa podporządkowana była w jakiś sposób sąsiedniej willi Melereto, oddalonej o kilometr na południe.

VILLA SCLAVORUM A OSADNICTWO SŁOWIAŃSKIE WE FRIULI W ŚWIETLE ARCHEOLOGII

Villa Sclavorum z dokumentu Poppona, której istnienie należy według wszelkiego prawdopodobieństwa przesunąć przed rok 1031 nie była „samotną wyspą”. Nabiera ona kształtu i znaczenia nie tylko w kontekście danych językoznawczych, ale również znalezisk archeologicznych w Italii łączonych z kulturą ketlaską (*köttlacher Kultur*, *Köttlachkultur*) (połowa VIII – połowa XI w.), nazwaną tak od eponimicznego cmentarzyska w Köttlach, w gminie Enzenreith, w powiecie Neunkirchen w Dolnej Austrii, 50 km na południe od Wiednia, odkrytego w połowie XIX w. Zasięg kultury ketlaskiej obejmował rozległy teren od północno-wschodniej Italii, po Austrię i Słowenię. Większość znalezisk występuje na terenie Słowenii, południowej Styrii i części Karyntii, a więc na obszarze *Karantanii*, regionu, który zamieszkiwali „*Sclavi qui dicitur Quarantani*”, wspomniani w *Conversio Bagoariurum et Carantanorum* (O nawróceniu Bawarów i Karantyjczyków) (Labuda 1999, 96–97; 2009). Charakterystyczne dla kultury ketlaskiej znaleziska, to duże cmentarzyska szkieletowe, czasem mniejsze grupy grobów lub nawet pojedyncze pochówki, w których występuje osobliwe wyposażenie, głównie charakterystyczne emaliowane lub grawerowane zapinki w kształcie „kapelusza” oraz „ósemki”, a także kabłączki skroniowe różnych typów i rozmiarów, ponadto zdobione zasuszone półkiszczycowate. Kulturę wiąże się przede wszystkim ze Słowianami alpejskimi (por. m.in. Pittioni 1943; Jażdżewski 1964, 403–404; Kurnatowska 1977, 9n.; Korošec 1979; Šribar 1983, 269–319; Giesler 1980, 85–98; 2001, 155–161; Szymański 1988, 170–171; Zoll-Adamikowa 1996, 347–349). Tu konieczne jest pewne zastrzeżenie. Część badaczy w sposób zbyt radykalny (uproszczony) wiąże kulturę ketlaską wyłącznie ze Słowianami. „Dziś – po wielu próbach etnicznej interpretacji kultur archeologicznych – wydaje się oczywista bezzasadność nadmiernie optymistycznych tez o możliwości całkowitej korelacji układów archeologicznych z językowymi, rasowymi, społecznymi i kulturowymi”, jak pisał Stanisław Tabaczyński (1998, 79). Faktem jest jednak, że wyodrębniane przez archeologów jednostki taksonomiczne reprezentują zawsze pewną formę integracji wybranych elementów kultury, pomiędzy którymi zachodzą trwałe, powtarzalne związki. Związki te – jak pisał dalej Stanisław Tabaczyński – stanowią „wiarygodny wskaźnik zachowań, czynności, a także cech dyspozycyjnych i zjawisk psychicznych przekazywanych przez jednostkę lub grupę innym jednostkom czy grupom w obrębie wspólnoty społecznej, której spójność zapewniają wewnętrzne kontakty o charakterze komunikacyjnym” (tamże, 85). Dlatego mówiąc o kulturze ketlaskiej należy myśleć o pewnej *wspólnocie komunikatywnej*, zdominowanej przez żywioł etnicznie i językowo słowiański, ale którą tworzyli również w sposób znaczący przedstawiciele społeczności od dawna zamieszkujących tereny mieszczące się w zasięgu tej kultury, a także inni przybysze. Ta myśl bliska jest koncepcji proponowanej przez Jochena Gieslera, wybitnego badacza kultury ketlaskiej (Giesler 2001, 155–161).

Wśród najbardziej interesujących „słowiańskich” stanowisk archeologicznych z Friuli wymienić należy cmentarzysko w miejscowości Turrida, w gminie Sedegliano, na lewym brzegu Tagliamento, na północ od Codroipo, odkryte przypadkowo w 1923 r. podczas przebudowy cmentarza (30 km od Santa Maria la Longa). Nie sporządzono niestety dokumentacji zna-

leziska, ale z około 30 grobów szkieletowych odkopanych przy kościele św. Marcina, zorientowanych na osi wschód-zachód, zebrano starannie 27 zausznic, 10 kabłączków skroniowych, 7 pierścionków, 2 groty strzał oraz 5 noży¹⁵. Prócz wymienionych znalezisk, z Turridy pochodzi jeszcze 17 przedmiotów z brązu i żelaza zachowanych w różnym stanie, określonych jako „bransolety”. Część z nich to zapewne kabłączki skroniowe. Zabytki wydatowano na fazę Köttlach I i II. Nekropola była większa: z informacji udzielonych przez proboszcza wynikało, że kości znajdowano już wcześniej podczas przebudowy dróg. Miejsce wybrane na cmentarz nie wydaje się też przypadkowe. Wraz z ketlaskimi pochówkami odkryto cztery ozdobne elementy z marmuru, które – jak się sądzi – mogły pochodzić z cyborium wcześniejszego kościoła. Zabytki te datuje się na VII–IX w., ze wskazaniem na drugą połowę VIII stulecia, a więc na okres przejścia od panowania longobardzkiego do frankijskiego w Italii. Terytorium, na którym znajduje się opisana nekropola należało do diecezji Concordia, włączonej do posiadłości patriarchów akwilejskich po serii darowizn i konfirmacji królewskich i cesarskich w X w. Warto wspomnieć, że w odległości zaledwie 4 km w kierunku południowo-wschodnim od Turridy znajduje się miejscowość o słowiańskiej nazwie Gradisca, notowanej od 1229 r., choć zapewne starszej (por. wyżej), określona tak ze względu na obecność protohistorycznej osady obronnej (Brozzi 1963, 66–68; Cividini 1997, 137–142; Cagnana 2008, 462–463; Basso 2021, 138–143).

Inne duże cmentarzysko odkryto w samym centrum Pordenone, w obrębie budynku Palazzo Ricchieri (XIII–XVI w.), na prawym brzegu rzeki Tagliamento (50 km od Santa Maria la Longa). Należy wspomnieć, że stanowisko znajduje się w zachodniej części Równiny Friulskiej, w pobliżu drogi Stradalta (*via Ungaresca*) i granicy tak zwanych Risorgive. Nekropola została metodycznie przebadana w latach 1985–1988. Sporządzono dobrą dokumentację z badań, wykonano analizy antropologiczne, a wyniki opublikowano. W 1985 r. odkryto 13 szkieletów w podcieniach Palazzo Ricchieri, natomiast w 1988 r. znaleziono 18 kolejnych grobów w jego wnętrzu. Ewidentnie podczas wznoszenia budynku w XIII w. nie pamiętano już o nekropoli. Zmarłych pochowano ułożonych w kierunku wschód-zachód, z głową na zachód (twarzą na wschód). Nie odnotowano konstrukcji grobowych, a jedynie w jednym przypadku (grób 23) w pobliżu stóp zmarłego natrafiono na pozostałości okręgu z kamieni. Warto wspomnieć, że w sąsiedztwie grobu 3, po południowo-wschodniej stronie jamy natrafiono na niewielką jamę ze śladami zwęglonych łądy. Tylko w trzech grobach nie było wyposażenia, w większości znaleziono po kilka przedmiotów, a w jednym więcej niż 10. Prócz zausznic lunulowatych, kabłączków skroniowych różnych typów oraz pierścionków, na wyposażenie zmarłych składały się także fibule kapeluszkowate, fibule ósemkowate, fibule z okrągłą główką, noże, klucze czy paciorki szklane. Nekropole datuje się na fazę Köttlach I i II, między X a XI w. (Tonon

1988; Tonon, Brozzi 1987; Mader 1993; Cagnana 2008, 463; Basso 2021, 118–130).

Na równinie otaczającej Pordenone odkryto kolejne cmentarzyska. Pierwsze w Cortina koło Flambro, w pobliżu kościoła Santa Maria Annunziata, 32 km od Santa Maria la Longa. Podkreślić należy położenie stanowiska w pobliżu drogi Stradalta (*via Ungaresca*). Wystąpiły tam dwa kabłączki skroniowe, jeden pierścionek oraz jedna brosza kapeluszkowata. Zabytki zaginęły, ale zachowała się czarno-biała fotografia. Zespół datuje się na X–XI w. (Cividini, Maggi 1999, 148–150; Cagnana 2008, 463; Basso 2021, 159–160). Na drugie cmentarzysko natrafiono w Arzenutto koło Valvasone (35 km od Santa Maria la Longa), gdzie w latach 1984–1985 odkopano trzy groby z kabłączkami skroniowymi, które wydatowano na pierwszą i drugą połowę X stulecia. Generalnie groby z Arzenutto datuje się na drugą połowę X i XI w. (faza Köttlach II). Jeden z grobów przecięty został przez fundament kościoła z XIII w. Był to pochówek kobiety, przy której prócz kabłączka skroniowego, znaleziono nóż żelazny, a jamę grobową otoczono kamieniami. Stanowisko znajduje się na prawym brzegu Tagliamento, naprzeciw dużej nekropoli w Turrida (Cagnana 2008, 463; Basso 2021, 145–148).

Na zamku Solimbergo, w prowincji Pordenone, 45 km od Santa Maria la Longa, odkryto broszę w kształcie kapelusza. Zabytek został odkopany podczas regularnych badań i wystąpił w warstwie z ceramiką naczyniową datowaną na okres pomiędzy X a XI w. Warstwa ta została przecięta przez fundament zamku, którego budowę rozpoczęto pod koniec XII w. (Cagnana 2008, 465; Basso 2021, 166–169).

W odległości zaledwie 6 km od Santa Maria la Longa, w wyniku przypadkowego odkrycia w 1966 r. w Visco natrafiono na szkielet, przy którym obok czaszki znaleziono charakterystyczną zausznicę w kształcie półksiężyca (ryc. 9), a na klatce piersiowej fibulę kapeluszkowatą (ryc. 10). Materiały datuje się na okres między późną fazą Köttlach I a Köttlach II. Warto w tym miejscu wspomnieć, że nazwa miejscowa *Visco*, którą notuje się od 1196 r. (por. wyżej), ma najprawdopodobniej pochodzenie słowiańskie. Językoznawcy wskazują na słoweńskie słowo *višek*, oznaczające wzniesienie. Nie bez znaczenia może być również odkrycie w niewielkiej odległości rzeźbionego kamienia wapiennego, znajdującego analogie między innymi do elementów cyborium z Turridy. Może to wskazywać na istnienie w Visco świątyni poprzedzającej obecny kościół Santa Maria Maggiore (por. m.in. Frau 1978, 125; Tassin 1983, 13–19; Finco 2003, 554–555; Cagnana 2008, 464; Basso 2021, 170–172).

Niedaleko od Santa Maria la Longa, bo zaledwie 7 km w kierunku południowo-wschodnim, w Joannis, koło Aiello del Friuli, podczas regularnych badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 2006 i 2008 w obrębie zabytkowego spichlerza i towarzyszącego mu budynku oraz na zewnątrz, w obrębie późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego założenia mieszkalno-gospodarczo-sakralnego o charakterze wiejskiego założenia obronnego (Centa di Joannis) odkryto niezwykle interesujące cmentarzysko ketlaskie, jedno z największych na terenie Friuli. Przebadano łącznie 29 grobów, z których większość była orientowana głową na zachód. Jamy grobowe były otoczone kamieniami oraz głazami, ale wyłącznie przy głowie zmarłego. Przy zmarłych znaleziono zabytki typowe dla fazy Köttlach II (druga połowa X–XI w.), a były to: 34 brązowe

¹⁵ Celowo zrezygnowałem tu ze szczegółowych opisów i klasyfikacji zabytków ruchomych, bowiem rozsądziłoby to tekst. Braki te pozwoli uzupełnić cytowana literatura. Tutaj chodziło przede wszystkim o zarysowanie tła i ukazanie skali znalezisk. Dokładne omówienie zabytków jest przedmiotem innego mojego opracowania – w trakcie przygotowania.

Ryc. 9. Fragment zausznicy lunulowatej z Visco. Za Tassin 1983
Fig. 9. Fragment of the lunula earring from Visco. After Tassin 1983

Ryc. 10. Fibula w kształcie dysku z Visco. Za Tassin 1983
Fig. 10. Disc-shaped fibula from Visco. After Tassin 1983

kabłączki skroniowe, zwykle znajdowane w parze, 3 zausznice lunulowate z brązu, 4 noże żelazne oraz 7 pierścionków z brązu i srebra (ryc. 11). Zabudowania późnośredniowieczne powstały w XIV w., kiedy o nekropoli słowiańskiej zapewne zapomniano (Borzacconi, Tiussi 2006, 335–337; 2008, 49–51). W 2019 r., w pewnym oddaleniu od badanej wcześniej nekropoli, odkryty został kolejny grób, w którym zmarły zorientowany był głową na północ. Niestety zmarła osoba nie miała wyposażenia¹⁶ (ryc. 12). Należy w tym miejscu wspo-

¹⁶ W latach 2018–2019 uczestniczyłem w badaniach w Joannis, gdzie z ramienia Muzeum Narodowego w Cividale del Friuli, pod kierunkiem Angeli Borzacconi, wraz z Patrycją Piotrowską oraz Ja-

Ryc. 11. Centa di Joannis (Aiello del Friuli). 1–21: zabytki znalezione w trakcie badań cmentarzyska ketlaskiego w latach 2006, 2008 (brak skali). Rysunki na podstawie zasobów elektronicznych Ente Regionale Patrimonio Culturale Friuli-Venezia Giulia (ERPAC FVG). Zbiory Museo Archeologico Nazionale – Cividale del Friuli. 1–2: grób 13 (karta 25067), 3–4: grób 12 (karta 25063), 5–6: grób 18 (karta 25075), 7–8: grób 6 (karta 25051), 9–10: grób 4 (karta 25048), 11: grób 29 (karta 25107), 12: grób 24 (karta 25086), 13–14: grób 9 (karta 25057), 15: grób 3 (karta 25047), 16: grób 30 (karta 25109), 17: grób 19 (karta 25110), 18–19: grób 2 (karta 25043), 20: grób 29 (karta 25106), 21: grób 26 (karta 25098), 22 – jeden z grobów odnalezionych w 2006 r. Za Borzacconi, Tiussi 2006

Fig. 11. Centa di Joannis (Aiello del Friuli). 1–21: artefacts found during the excavations of the Köttsch cemetery in 2006 and 2008 (no scale). Drawings based on the electronic resources of the Ente Regionale Patrimonio Culturale Friuli-Venezia Giulia (ERPAC FVG). Collections of the Museo Archeologico Nazionale – Cividale del Friuli. 1–2: grave 13 (card 25067), 3–4: grave 12 (card 25063), 5–6: grave 18 (card 25075), 7–8: grave 6 (card 25051), 9–10: grave 4 (card 25048), 11: grave 29 (card 25107), 12: grave 24 (card 25086), 13–14: grave 9 (card 25057), 15: grave 3 (card 25047), 16: grave 30 (card 25109), 17: grave 19 (card 25110), 18–19: grave 2 (card 25043), 20: grave 29 (card 25106), 21: grave 26 (card 25098), 22 – one of the graves found in 2006. After Borzacconi, Tiussi 2006

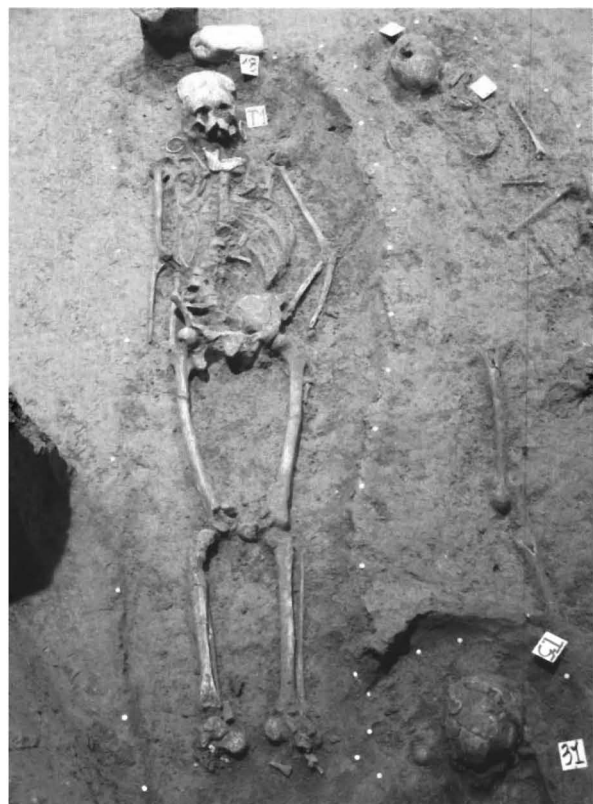
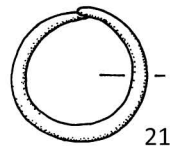
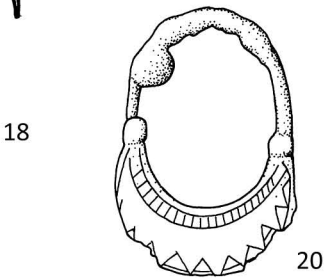
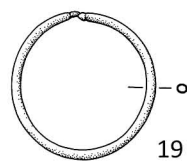
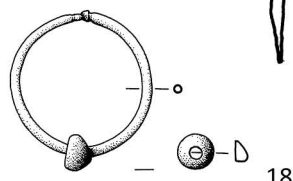
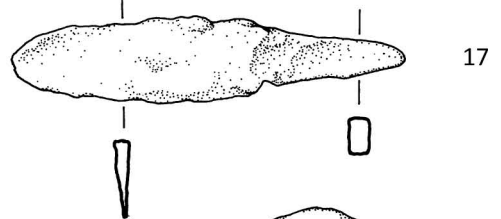
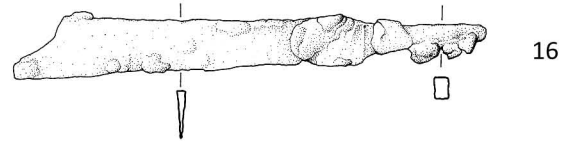
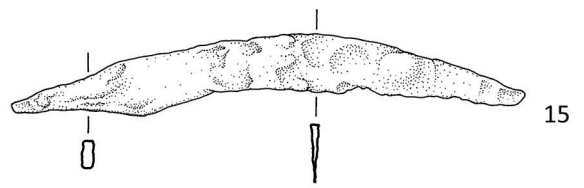
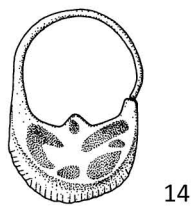
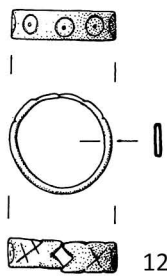
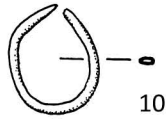
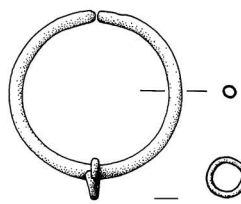
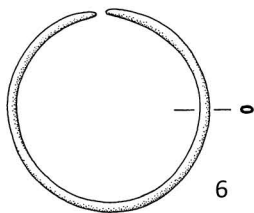
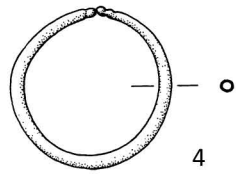
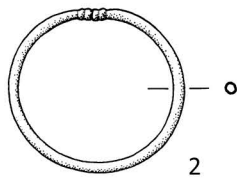
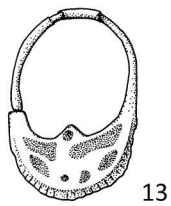
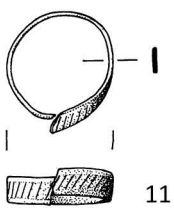
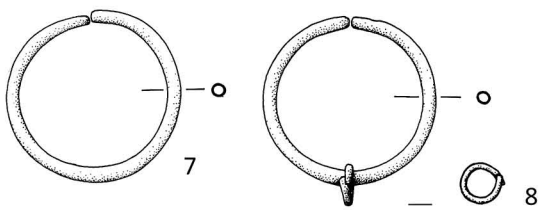
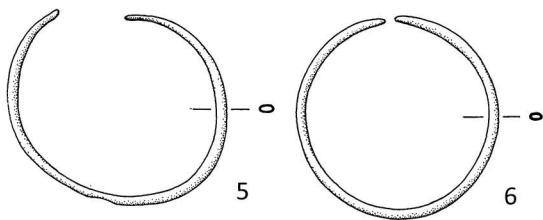
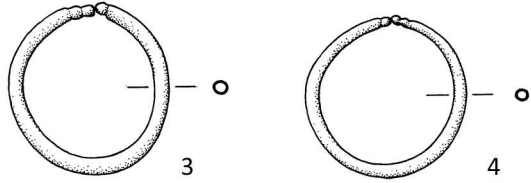
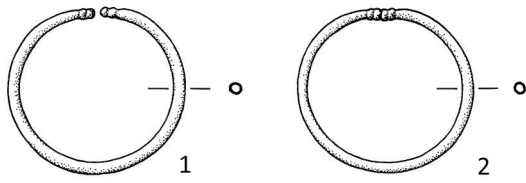
mnąć, że nazwa *Joannis* uznawana jest przez językoznawców za słowiańską. Giovanni Frau dostrzegł w niej zeslawizowaną wersję imienia Johannes (Jan). Nazwa pojawia się w źródłach średniowiecznych: „*habebat advocatiam in Juaniz*” (1202); „*de Juanniz*” (1219) (Frau 1978, 71).

Niezwyczajnie wymowne jest znalezisko dwóch zausznic półksiężycowatych i fibuli w kształcie dysku w samej Akwilei. Niestety okoliczności odkrycia, które miało miejsce na początku XX w. pozostają niejasne. Zausznice datowane są na fazę Köttsch I, zaś fibula na fazę Köttsch II. Należy przy tym odnotować, że jest to najdalej na południe wysunięte stanowisko kultury ketlaskiej na terenie Friuli (Brozzi 1963, 71; 1989, 19; Cagnana 2008, 464; Basso 2021, 148–149).

Nie dziwi wyraźne skupisko znalezisk ketlaskich w Gorycji i jej okolicach, a także w niedalekiej odległości od Cividale del Friuli. Z samego centrum Gorycji (26 km od Santa Maria la Longa) pochodzą trzy zabytki, które zostały znalezione w tym samym czasie. Są to nóż żelazny oraz dwa przedmioty określone początkowo błędnie jako „bransoleta” i „pierścionek”, w rzeczywistości rozpoznane jako kabłączki skroniowe. Wszystkie trzy egzemplarze znajdują analogie w inwentarzach kultury ketlaskiej. Wspomniany nóż stanowił element zespołu zabytków żelaznych, głównie uzbrojenia, przechowywanych w Musei Provinciali di Gorizia. Dokumentacja dotycząca znalezienia łącznie 68 zabytków zaginęła w wyniku walk, jakie miały miejsce w mieście w okresie pierwszej wojny światowej, prawdopodobnie w 1916 r. (Ahumada Silva 1983, 38, fig. IV:2; Cagnana 2008, 464; Basso 2021, 162–163).

W pobliżu Lucinico, na prawym brzegu Isonzo – rzeki, która oddziela to miejsce od centrum Gorycji (22 km od Santa Maria la Longa), w 1924 r. odkryto przypadkiem cztery kabłączki

nuszem Winiarczykiem, wykonaliśmy prospekcję geofizyczną w obrębie założenia określanego jako *Centa di Joannis*.

15

16

17

18

19

20

21

22

Ryc. 12. Joannis (Aiello del Friuli). Badania archeologiczne Narodowego Muzeum Archeologicznego w Cividale w 2019 r. prowadzone pod kierownictwem Angeli Borzacconi. Na fotografii późnośredniowieczne i nowożytnie zabudowania (Centa di Ioannis). Przed murem cmentarza widoczny wykop, w którym natrafiono na kolejny grób szkieletowy. Fot. M. Piotrowski

Fig. 12. Joannis (Aiello del Friuli). Archaeological research of the National Archaeological Museum of Cividale in 2019, carried out by Angela Borzacconi. The photo shows Late Medieval and modern buildings (Centa di Ioannis). In front of the cemetery wall, a ditch is visible, in which another skeletal grave was found. Photo M. Piotrowski

skroniowe (Furlani 1986, 25, fig. 6). Zabytki te datuje się na okres między X i XI w. (Basso 2021, 164). Jak zauważyła Aurora Cagnana (2008, 464), mimo braku informacji o kontekście znalezienia, stanowisko ma duże znaczenie, ponieważ może być związane z miejscem o nazwie *villa Luzinigo*. W 1077 r. król Henryk, przyszedł cesarz, nadał hrabstwo Friuli, willę Lucinico i całe lenno hrabiego Ludwika Kościołowi w Akwilei i patriarsze Sigewardowi z Beilstein, dając tym samym początek państwu patriarchalnemu (pryncypatowi patriarchalnemu Akwilei) (MGH DD H IV., nr 293). Nie wiemy niestety w jaki sposób wcześniej hrabia Ludwik wszedł w posiadanie willi. Warto jednak nadmienić, że we wspomnianym już wcześniej dyplomie Ottona III z 1001 r. sugeruje się istnienie licznych willi na tym obszarze, ale wymienia się jedynie słowiańską nazwę Gorycja (MGH DD O III., nr 402). W 1083 r. hrabia Gorycji, Henryk z Eppenstein podarował Lucinico opactwu w Rosazzo (Paschini 2013, 187, 190).

W Corno di Rosazzo, między Gorycją a Cividale (13 km od Santa Maria la Longa), w 1951 r. na podwórku miejscowej plebanii odkryto przypadkiem siedem pochówków ułożonych w rzędzie. Wśród zabytków wystąpiły dwie zausznice półksiężycowate oraz dwa kabłączki skroniowe. Materiał datuje się między X a XI w. Miejscowa parafia Santa Maria del Rosario nie jest wzmiankowana przed XV w., nie znamy więc relacji między cmentarzem a budowlą sakralną (Someda De Marco 1954, 192–194, fig. 17; Cagnana 2008, 465; Basso 2021, 157–159).

W 1960 r. na wzgórzu o nazwie Vallisella / Torondel, które wznosi się w pobliżu miasta Mossa, na zachód od Gorycji (20 km od Santa Maria la Longa), przez przypadek, podczas prac rolnych wykopano kilka naczyń, monet rzymskich i kostek mozaik, a oprócz tego 10 pochówków o orientacji wschód–zachód, którym towarzyszyły zabytki z brązu oraz moneta z IX w. Poza tym natrafiono na dół, w którym spoczywały w beładzie szczątki wielu osób przykryte warstwą wapna. W 1968 r., podczas badań odsłonięto murowaną konstrukcję, dużą ilość materiału ceramicznego, późnoantyczne monety oraz fragment kamiennej urny z grobu popielnicowego. Przy tej okazji odkryto osiem kolejnych grobów szkieletowych. Po tych odkryciach przeprowadzono systematyczne prace wykopaliskowe, które ujawniły kolejne 47 pochówków oraz fundamenty starszych od grobów imponujących konstrukcji murowanych, w tym być może wieży na planie kwadratu lub willi rzymskiej. Ugo Furlani, który kierował pracami z ramienia Muzeum Archeologicznego w Akwilei zidentyfikował groby i na podstawie wyposażenia przypisał je do kultury ketlaskiej. Wśród zabytków ruchomych znalazły się zausznice półksiężycowate, kabłączki skroniowe, nóż oraz grot strzały. Materiały przypisano do rozwiniętego horyzontu Köttlach I (IX–X w.) (Furlani 1986, 33–36; por. także Cagnana 2008, 464–465; Basso 2021, 105–110).

Kilkanaście zabytków typowych dla kultury ketlaskiej znaleziono w San Pietro al Natisone, koło kościoła św. Kwiryna, 5 km od Cividale i 26 km od Santa Maria la Longa. W 1985 r.

w warstwie ziemi zmieszanej z ludzkimi kośćmi, utworzonej prawdopodobnie w późnym średniowieczu (XV w. – odnowienie kościoła) w wyniku rozkopania starszego cmentarza, znaleziono 11 kabłączków skroniowych różnych typów i w rozmaitych rozmiarach, a także dwie brosze kapeluszwate. Datowanie zabytków przypisuje się przeważnie do X–XI w., a jeden z kabłączków do okresu VIII–IX stulecia (Tagliaferri 1986, 153; Cagnana 2008, 465; Basso 2021, 131–134).

Prawdopodobnie z Cividale lub okolic pochodzi fibula w kształcie dysku odnaleziona przed latami 80. XX w. Datowanie tego zabytku, zaproponowane przez Alessandrę Negri z Muzeum w Cividale, przypada na przełom fazy Köttlach I i II (pierwsza połowa X w.) (Negri 2010, 103–112).

Po jednej zausznicy półksiężycowatej odkryto w Udine, Caporiacco i Nimis (Brozzi 1963, 70; Šribar 1983, 317–318; Cagnana 2008, 465; Basso 2021, 150–151, 165–166; 169–170). Z Godo koło Gemony pochodzi kabłączek skroniowy odnaleziony w niejasnych okolicznościach w 1876 r., który datuje się na VIII–IX w., ale niektórzy badacze podważają jego związek z kulturą ketlaską (Mader 2004, 56; Basso 2021, 161–162).

Powtarzalne są znaleziska z górzystego regionu historyczno-geograficznego – Carnia. Do najbardziej interesujących należą odkrycia przy kościele św. Marcina w Ovaro (70 km od Santa Maria la Longa). W okresie rzymskim, dzięki obecności pobliskiego ośrodka *Iulium Carnicum*, Carnia była doskonałym miejscem kontrolowania dolin górskich, które wychodziły na Równinę Friuli. *Iulium Carnicum* (obecnie Zuglio) było siedzibą biskupią podległą Akwilei między IV i V w., a więc w okresie, w którym chrześcijaństwo zaczynało penetrować górzyste rejony Friuli. Ewangelizacja regionu Carnia zintensyfikowała się w V stuleciu, a śladem tego jest wybudowanie szeregu bazylik w „stylu akwilejskim”. Jedna z takich świątyń wraz z baptysterium stanęła w Ovaro. Stanowisko to stało się przedmiotem regularnych badań w latach 2000–2004, którymi kierowała Aurora Cagnana, ale zainteresowanie nim narodziło się już wcześniej, po odkryciach w 1992 r. grobów szkieletowych przeciętych przez obecny kościół gotycki. Jak wynika z badań, cmentarz rozwijał się między VII a XI w., kiedy bazylika pozostawała w ruinie, ale baptysterium nadal, przynajmniej sporadycznie, było używane. Odkryto łącznie 23 groby, w których pochowano 40 osób. Wszystkie pochówki znajdowały się w przestrzeni między salą bazyliki a baptysterium, z wyjątkiem jednego w pobliżu relikwiarza. Większość miała orientację wschód–zachód, z głową na zachód, ale zdarzały się też groby o orientacji północ–południe, co wynikało z warunków topograficznych. Spośród grobów przebadanych w pobliżu kościoła San Martino szczególnie interesujące są trzy z nich (grób 10, 11 i 18), z widocznymi śladami rozpalania ognisk wewnątrz grobów z częściowym nadpaleniem szczątków zmarłych. Ten rytuał poświadczony jest wśród Słowian na wielu cmentarzyskach Słowenii i Chorwacji. Aurora Cagnana i Valeria Amoretti doszły więc do wniosku, że społeczność zamieszkująca Ovaro między VII i IX w. musiała być mieszana, głównie romańsko-słowiańska. Grupy te, zapewne w różnym stopniu schryścianizowane, były jednak zainteresowane pochówkiem w miejscu paleochrześcijańskiej bazyliki. Nawet w tym wspólnym kontekście obrzędy pogrzebowe były obchodzone inaczej przez obie grupy, przy czym Słowianie byli szczególnie konserwatywni w swoich pogańskich zwyczajach lub byli tylko powierzchownie schryścianizowani. Upływ czasu

przyczynił się wówczas do postępującej osmozy obu ludów, co prawdopodobnie doprowadziło do całkowitego nawrócenia na chrześcijaństwo ludności słowiańskiej (Cagnana 2000; Cagnana, Amoretti 2005, 433–452; por. także Borzacconi, Cagnana 2001, 514–522). Należy w tym miejscu wspomnieć, że na ślady palenia ognisk w grobach natrafiono także na innych cmentarzyskach Friuli. W opisanym Pordenone, w grobie 3, należącym do dziewczynki pochowanej z dwoma kabłączkami oraz zapinką ósemkowatą, w południowo-zachodnim końcu jamy zadokumentowano spalone gałazki (zob. wyżej). Interesujący jest również przypadek nekropoli szkieletowej przebadanej w latach 2003–2004 przy rezydencji Belvedere w San Pietro al Natisone, niedaleko Cividale. Wśród 27 odsłoniętych jam grobowych, w których pochowano 28 osób, dominowała orientacja wschód–zachód z głową na zachód, ale część zmarłych zwrócona była głową na północ. Doły grzebalne posiadały obstawy z kamieni. W trakcie prac przy 15 zmarłych znaleziono kościane grzebienie, przy 13 – żelazne noże, przy 3 – zausznice z brązu. Poza tym w grobach i ich sąsiedztwie wystąpiły przesłiki ceramiczne, igła brązowa i kościana, żelazny grot strzały, krzesiwo, dwie sprzączki, nieliczne fragmenty naczyń ceramicznych, kości zwierzęce. Cmentarzysko wydatowano na VI–VII w. Ślady palenia ognia zadokumentowano we wszystkich grobach, ale szczególnie w sześciu jamach, w których zabiegi te były skoncentrowane – podobnie jak w Ovaro – w pobliżu stóp i głowy zmarłego. Określenie przynależności kulturowej zmarłych jest w tym przypadku problematyczne. Była to zapewne społeczność mieszana. Faktem jest jednak, że autorka badań, Angela Borzacconi, zadała sobie sporo trudu, aby prześledzić problem występowania zwyczaju stosowania ognia w obrzędach związanych ze składaniem zmarłych do grobu, wiele analogii wskazując na stanowiskach sąsiednich Słowian (Borzacconi 2007, 250–295).

Z miejscowości Cella koło Ovaro, głęboko w górach, na wysokości 500 m n.p.m., na prawym brzegu strumienia Degano znaleziono zausznice lunulowatą oraz kabłączek skroniowy. Obydwa zabytki można datować na fazę Köttlach II (druga połowa X–XI w.) (Cagnana, Amoretti 2005, 443; Basso 2021, 151–152). Na wzgórzu Mazéit w gminie Verzegnis w 2003 roku odkryty został grób kobiety zawierający elementy typowe dla kultury ketlaskiej: kabłączki skroniowe (Vannacci Lunazzi 2008, 25–30).

Należy tylko wspomnieć, że znaleziska charakterystyczne dla kultury ketlaskiej przekroczyły na zachód granice Friuli. Znane są również z regionu Veneto (Castello di Godego, Pieve di San Donato koło Cittadella, Crespano del Grappa) i Trentino–Górna Adyga (Bressanone/Brixen, Laas/Lasa, Mezzocorona, Cavalese, Drena, Arco San Giorgio e Lizzana) (Possenti 1995, 141–168; Basso 2021, 180–193).

SŁOWIANIE WE FRIULI W UJĘCIU DIACHRONICZNYM

Równie interesująco, jak w ujęciu synchronicznym, przedstawia się problem obecności Słowian we Friuli w przekroju czasowym. By zrozumieć, kim byli Słowianie, którzy w X–XI w. osiedlali się na terenie Italii północno-wschodniej, musimy cofnąć się do źródeł starszych o kilka stuleci. Moment, w którym interesująca nas wzmianka pojawiła się w doku-

mencie Poppona, nie był zawieszony w próżni, lecz wynikał ze splotu poprzedzających go wydarzeń i powodował określone konsekwencje. Nie ma tu możliwości wyczerpania bogatych zasobów źródłowych, zajęłoby to bowiem zbyt wiele miejsca, chodzi raczej o schematyczne ukazanie skali i kierunku długotrwałych przemian. Pomijam tu niezwykle rozległe zagadnienie obecności Słowian w Italii środkowej i południowej, które posiada ogromną literaturę i całkiem sporo źródeł pisanych (por. m.in. Swoboda 1979, 1–12; Capaldo 1983, 5–17; Conte 2006, 67–69; Torre 2013, 203–221).

Pierwsze ślady ekspansji Słowian do północnych Włoch datuje się od schyłku VI i przełomu VI i VII w. Wskazują na to dwa listy papieża Grzegorza Wielkiego – jeden do egzarchy Italii, Kalinika (599), drugi do biskupa Salony, Maksyma (600) (Plezia 1954, 99–100). Zwłaszcza ten drugi list ujawnia stosunek do Słowian i drogę ich napływu: „Czcigodny bracie, wspólny syn nasz, prezbiter Weturianus, przybywszy do Rzymu zastał mnie tak osłabionego atakami podagry, że w żaden sposób nie mogłem odpowiedzieć o własnych siłach na Wasz list. A jednak boleję bardzo i niepokoję się z powodu groźby, jaka zawisła nad Wami ze strony plemienia Sklawinów: boleję, ponieważ dotyka mnie osobiście to, co Was spotyka, a niepokoję się, ponieważ przez Istrię zaczynają oni już docierać do Italii [...]”. Mniej więcej w tym samym czasie, za panowania króla Agilulfa, Longobardowie wraz z Awarami i Słowianami najechali Półwysep Istria, pałac i rabując wszystko, co napotkali (HL IV: 24). W pierwszych latach VII w. król Agilulf wyruszył przeciwko Kremonie i oblegał ją wraz ze Słowianami przysłanymi mu na pomoc przez kagana awarskiego (HL IV: 28). Po śmierci Gisulfa, longobardzkiego księcia *Forum Iulii*, który zginął podczas najazdu Awarów około 610 r., „władzę po nim przejęli jego synowie, Tason i Kakkon. Oni w swoim czasie – jak podaje Paweł Diakon – zdobędą krainę Słowian, która ciągnie się aż do miejscowości Medaria¹⁷ i zwie się Zelia¹⁸. Odtąd aż do czasów księcia Ratchisa będą musieli owi Słowianie płacić daninę księciom *Forum Iulii*” (HL IV: 38). Proces poznawania Italii przez Słowian nie ograniczał się zapewne tylko do kontaktów militarnych. Relacje longobardzko-słowiańskie obejmowały także próby wzajemnego zrozumienia (akulturacja). Od Pawła Diakona dowiadujemy się, że jeden z młodszych braci wspomnianych książąt Tasona i Kakkona, Radoald, znał język słowiański, co zresztą wykorzystał podczas bitwy longobardzko-słowiańskiej pod Siponto na południu Italii w 642 r. (HL IV: 44). Po śmierci księcia Friuli, Lupusa, około 666 r., władzę po nim próbował przejąć jego syn – Arnefrit. Obawiając się króla Grimualda, uciekł do Słowian Karynckich. „Później – o czym informuje Paweł – powrócił ze Słowianami, chcąc niejako dzięki ich sile odzyskać księstwo, lecz zginął w warowni Nemas [dzisiejsze włoskie Nimis], niedaleko *Forum Iulii*, w czasie ataku Forojuliańczyków” (HL V: 22). Około 664 r. odbyła się ważna bitwa między Słowianami i Longobardami w miejscu zwanym *Broxas*¹⁹. Poza dużą liczbą

bą Słowian, którzy pokonani zostali przez księcia Wektariego, w Pawłowej opowieści o tej bitwie pojawiają się inne ważne elementy. Są to przede wszystkim sugestie, że patriarcha Akwilei podejmował już wtedy próby nawracania Słowian, a także informacja, że zamiarem najeźdźców było zajęcie *Forum Iulii* (Cividale) (HL V: 23), które było przecież miastem ufortyfikowanym i stolicą księstwa. Longobardzki historyk opisał również szeroko okoliczności śmierci księcia Friuli – Ferdulfa, który panował i zginął w bitwie ze Słowianami w ciągu jednego roku 705 (HL VI: 24). Uwagę zwraca opis miejsca, w którym bronili się Słowianie: „*Qui cum castra in summo montis vertice possident, et pene ex omni parte difficile esset ad eos accedere [...]*”. Określenie *castrum* może oznaczać zarówno obóz, jak i miejsce ufortyfikowane, twierdzę. Wystarczy wspomnieć, że w ten sam sposób Paweł Diakon określał *Forum Iulii* (Cividale), czy twierdzę *Nemas*, ale także słowiański obóz wojenny w *Broxas* i pod Siponto. Marek Dulinicz poszedł nieco dalej w swoich rozważaniach i zwrócił uwagę, że topografia wzgórza, na którym zginął Ferdulf (obronne położenie, istnienie dogodnego dojścia) odpowiada znanym warowniom z czasów rzymskich, należącym do systemu *Claustra Alpium Iuliarum* lub do grupy wyżynnych osiedli obronnych – rzymskich lub ostrogockich, opuszczonych w końcu VI lub w VII w. (Dulinicz 2010, 72–73). Walki ze Słowianami toczyli również Pemmon (705–739) i jego syn Ratchis (739–744), książęta Friuli (HL VI: 45–52). Według zgodnych opinii historyków i archeologów, przeciw najazdom Słowian na północno-wschodnie ziemie Italii wymierzony był wspomniany już wyżej *limes longobardzki*, ciągnący się zapewne od górnego biegu rzeki Tagliamento do Zatoki Triesteńskiej, z ośrodkiem i twierdzą w Cividale. Jak widać, relacje Longobardów i Słowian miały w Italii charakter przede wszystkim militarny. Oczywiście i później się to zdarzało, ale rzadziej. Na przykład w związku z walką o dziedzictwo między synami Ludwika Niemieckiego, w armii Karlomana zmierzającej pod Pavię w 877 r. znajdowały się oddziały słowiańskie („*diversorumque Sclavorum*”) (MGH SS rer. Germ. 7, p. III, 877). Zrekrutował je Karloman zapewne z dawnej dzielnicy, którą posiadał za życia ojca, a więc z Panonii i Karantanii. Generalnie wygląda jednak na to, że po klęsce Longobardów z Frankami (774), kiedy sens utrzymywania granicy stracił podstawy polityczne, Słowianie wschodnioalpejscy częściej zaczęli pojawiać się na terenie Friuli w celach pokojowych (zabytki archeologiczne, *Ewangeliarz z Cividale*), a proces ten został częściowo wyhamowany przez najazdy Madziarów. Później obserwujemy wyraźny rozkwit osadnictwa słowiańskiego sięgającego aż po Weronę, Padwę i Treviso.

SŁOWIANIE PODLEGLI AKWILEI: POGANIE CZY CHRZEŚCIJANIE?

Przyglądając się działalności misyjnej Kościoła w Akwilei oraz jego stosunkowi do pogan, wydaje się mało prawdopodobne, aby zasiedlał on swoje włości Słowianami, którzy nie byli przynajmniej powierzchownie schrystianizowani, chociaż można dopuszczać pewne kompromisy. Jak wynika z treści badanego dokumentu Poppona, patriarcha przekazał we wszystkich wymienionych beneficjach kościoły chrześcijańskie z kaplicami do nich należącymi, tak by ich prepozyt mógł pozostałym szczerze służyć. Zaznaczona podrzędność sło-

¹⁷ Medarię identyfikuje się z Maglern albo Möderndorf w pobliżu Tarvisio.

¹⁸ Zili w języku słoweńskim, dolina Gail, którą opływa z prawej strony opływa Drawa, od strony północnej sąsiaduje z Friuli.

¹⁹ Wątek ten posiada sporą literaturę. Wszystko wskazuje na to, że *Broxas* należy lokalizować w obrębie dzisiejszej włoskiej miejscowości San Pietro al Natisone (Banchig 2007 – tam dalsza literatura).

wiańskiej willi *Meleretum* względem sąsiedniej willi *Melereto* nie pozwala stwierdzić, czy kaplica taka znajdowała się również w pierwszej lokalizacji, czy tylko w drugiej. Faktem jest jednak, że w połowie XII w. nazwa willi słowiańskiej pojawiła się już w formie *Santa Maria*, wskazując na istnienie świątyni pod wezwaniem maryjnym. Zapewne nie bez znaczenia jest fakt, że dedykacja ta była analogiczna jak w przypadku bazyliki w Akwilei. Tak czy inaczej, można wysnuć przypuszczenie, że akcja kolonizacyjna prowadzona przez Kościół akwilejski z udziałem Słowian miała podbudowę nie tylko gospodarczą, ale także ideologiczną.

Tak, jak w przypadku napływu i osadnictwa, także w odniesieniu do konwersji ludów słowiańskich należy myśleć o rozciągniętym na kilka stuleci procesie. W historiografii słoweńskiej, niemiecko-austriackiej, w mniejszym stopniu włoskiej, kwestia chrystianizacji Słowian jako dzieła patriarchów Akwilei lub Grado zawsze znajdowała się w cieniu studiów nad rolą ewangelizacyjną Salzburga, poczynając od połowy VIII stulecia, oraz nad misją Cyryla i Metodego, w latach 60. i 70. IX w. Działalność patriarchów Akwilei zaznacza się na tym polu klarowniej dopiero od schyłku VIII w., a więc od czasów, w których Paweł Diakon pisał swoją *Historię Longobardów*. Aby stwierdzić coś o czasach wcześniejszych, trzeba dosłownie zbierać okruchy. Zasadniczo dominuje pogląd, że podstawowym powodem bezczynności lub skromnej aktywności patriarchów był kryzys wywołany schizmą akwilejską (do roku 698) i w konsekwencji konflikt prawny między Akwileją i Grado (do roku 827). Niewątpliwie w jakimś sensie problemy wewnętrzne oraz wzajemne relacje tych dwóch ośrodków kościelnych mogły blokować ich zaangażowanie w dzieło apostolskie wśród sąsiednich Słowian. Należy jednak zauważyć, że w badaniach jakby nie bierze się pod uwagę równie prawdopodobnej sprawczej mocy konkurowania w niesieniu ewangelii. Tak czy inaczej, już nawet pobieżne spojrzenie na średniowieczne ślady rozwoju Kościoła na terenie obecnej Słowenii i terenów sąsiednich pozwala dostrzec, że Akwileja odegrała w tym procesie ogromną rolę. Rzuca się w oczy kult starożytnych akwilejskich męczenników, poświęcony w pierwszej kolejności znaczną liczbą kościołów konsekrowanych pod wezwaniem takich świętych, jak Hermagoras i Fortunat oraz Canzio, Canziano i Canzianilla. Z siedmiu manuskryptów zawierających legendę świętych Hermagorasa i Fortunata, dwa pochodzą ze Słowenii. Pierwszorzędną rolę Akwilei jako centrum kościelnego dla ziem słoweńskich zmalała dopiero w momencie utworzenia diecezji w Lublannie, 1461/1462, znikła zaś prawie zupełnie wraz z likwidacją patriarchatu w 1751 r. i utworzeniem archidiecezji w Gorycji oraz Udine.

Nawracanie Słowian sąsiadujących z Italią i docierających do Friuli na wiarę chrześcijańską odbywało się na kilku płaszczyznach i faktycznie z różnych kierunków (Salzburg, Salona, Akwileja). Pierwszą tworzą podejmowane z różnym skutkiem misje, poczynając od św. Flora pochodzącego z Opitergum (dziś Oderzo) i św. Kolumbana, mnichów Eustachiusza i Agrestiusza, dalej św. Amanda, diakona Tomasza (VII w.) czy św. Ruperta (około 700 r.). Nieprzypadkowa wydaje się sugestia Pawła Diakona o podejmowaniu misji przez patriarchę Akwilei, wpleciona w opis bitwy longobardzko-słowiańskiej w *Broxas* (około 664 r.) (HL V: 23). Negatywną charakterystykę pogańskich Słowian znajdujemy wtedy w różnych źródłach, a jedną z najbardziej wymownych jest ta zawarta w *Kronice Uczone-*

go Fredegara, w odniesieniu do Słowian, na czele których stał Samo (*Kronika Uczzonego Fredegara*, 68). Niektórzy badacze doszli do wniosku, że działalność misyjna nastawiona na nawrócenie Słowian wydaje się bardziej prawdopodobna dopiero w czasach patriarchy Kaliksta (731–756). Faktem jest, że około roku 737 przeniósł on swoją siedzibę z Kormony (Cormons) do położonego 17 km na północ *Forum Iulii* (Cividale) (HL VI: 51), a więc do miejsca ulokowanego u wlotu do doliny Natisone – naturalnej bramy do świata słowiańskiego. Działalność apostolską wśród Słowian przypisuje się również następcy Kaliksta – Sigualdowi (756–786). Początki systematycznej i udokumentowanej chrystianizacji Słowian prowadzonej z ramienia patriarchy akwilejskiego, który zresztą siedzibę nadal miał w Cividale, można datować jednak dopiero na okres Paulina II (786–802). W tym okresie nadal pogańskich Słowian określano negatywnymi epitetami. Dobrym przykładem jest salzburski, czy raczej bawarski spis dóbr, znany jako *Breves Notitiae*. Ten trudny do zaklasyfikowania gatunkowego tekst źródłowy, który nie jest tylko prostym wyliczeniem dóbr, ale – podobnie, jak *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* – zawiera również elementy narracji, datowany jest na około 800 r. (odnośnie do kwestii chrystianizacji Słowian sąsiadujących z Italią – por. m.in. Bratož 1994, 7–26; Peri 2000, 85–108).

Druga płaszczyzna oddziaływania miała charakter wewnętrzny. Wiele źródeł wskazuje, że częściej niż z Akwileją czy Grado mogło dochodzić do kontaktów Słowian alpejskich z lokalną, żyjącą wśród nich ludnością romańską. Pozostałości tradycji chrześcijańskiej wśród łańcińskich mieszkańców rejonów alpejskich, po upadku struktur kościelnych pod koniec VI i w VII w., można zdefiniować jako dziedzictwo Kościoła akwilejskiego. Chrześcijańska ludność rzymska żyjąca na obszarach osadnictwa słowiańskiego była – jak należy sądzić – głównym, choć może cichym sprawcą akulturacji Słowian, tworząc społeczne czy, ogólnie, kulturowe podstawy dla ich późniejszej konwersji. Powszechnie akceptowany jest pogląd, że łańcińscy chrześcijanie przekazali Słowianom zamieszkującym Alpy Wschodnie nie tylko nazwy gór, rzek, regionów i miejscowości, ale także rozwinięte formy gospodarki, życia społecznego i duchowego. Śladów tego oddziaływania trzeba jednak szukać głęboko i z otwartą głową. Wystarczy w tym miejscu wspomnieć, że potwierdzają je zarówno odkrycia archeologiczne, jak i źródła pisane, dane językoznawcze, a nawet fakty etnograficzne (Bratož 1994, 7–26).

„Ale może najbardziej znamienne świadectwo wpływów ideologicznych północnych Włoch w szerokim kręgu ludów słowiańskich, znajdujemy – jak pisał przed laty Henryk Łowmiański – w słynnym *Ewangeliarzu z Cividale* z ewangelią św. Marka, uchodzącą w średniowieczu za autograf tego ewangelisty. Z tego powodu kodeks był przedmiotem szczególnego kultu zarówno we Włoszech, jak wśród Słowian, czego dowodem są setki wpisów z imionami longobardzkimi i słowiańskimi, a także bawarskimi wciąganyymi na marginesach i wśród tekstu – głównie w okresie między połową w. IX a połową X w. dobie krystalizowania się państw słowiańskich i przełomu ideologicznego” (Łowmiański 1970, 262). Pochodzący z V lub VI w. *Ewangeliarz z Cividale*, znany również jako *Codex Aquileiensis*, chociaż zachował imiona głównie przedstawicieli elit społecznych, jest wyjątkowym dowodem postępów chrystianizacyjnych wśród Słowian (na temat *Ewangeliarza* por. także Ludwig, Schmid 1987, 15–29).

Obraz religijności Słowian osiadłych w północno-wschodniej Italii po najazdach węgierskich nie był jednak jednolity i nie jest łatwy do interpretacji. Nawet jeśli od kilku stuleci ulegali oni wpływowi Kościoła, a w czasach patriarchy Jana IV i Poppona byli raczej chrześcijanami, to należy pamiętać, że w przeciwieństwie do innych mieszkańców Półwyspu Apenińskiego zachowali zwyczaj grzebania zmarłych wraz z przedmiotami osobistymi, elementami stroju i ozdobami ciała, który utrzymywał się jeszcze w XI stuleciu. Czasami ewidentnie lokowali swoje cmentarze w pobliżu kościołów, jak na przy-

kład w Turridzie, ale trudno powiedzieć, czy były to wówczas budynki konsekrowane, czy też – jak w Ovaro – pozostawały opuszczone. Kwestia ta wymaga z pewnością dalszych badań. Kierunek zmian był jednak z góry określony, a akulturacja również na polu religijnym szybko się dokonywała. W przypadku relacji akwilejsko-słowiańskich moment symboliczny nastąpił w 1084 r. Nowym patriarchą został pół-Słowianin, Świętobór, znany również pod imieniem Fryderyk, syn księcia Czech, Spitygniewa II i Idy z Wettynów.

ZAKOŃCZENIE

Studia nad dokumentem patriarchy Poppona ujawniły ciekawy problem. Chodzi o asymetrię, jakie rysują się między możliwościami docierania do wiedzy na temat średniowiecznych Słowian a warunkami pozyskiwania informacji o otaczających ich społecznościach w tej części kontynentu europejskiego. Osiągnięte wyniki skłaniają do wniosku, że na peryferiach świata słowiańskiego – tam, gdzie wnikał on w granice innej cywilizacji, bogatszej pod względem liczby wytwarzanych źródeł pisanych i masy kultury materialnej (nieraz starszej, zawłaszczonej) – nie można ograniczać się wyłącznie do poszukiwania „markerów słowiańskości”. Docierający tam Słowianie, zanim osiedli i zaznaczyli swą obecność, patrzyli na zastany krajobraz przyrodniczo-kulturowy, waloryzowali go, ulegali jego wpływom i ograniczeniom, nawiązywali relacje z jego mieszkańcami. Dlatego często bywa tak, że aby odnotować coś interesującego o Słowianach w tamtych czasach, trzeba o wiele więcej przeczytać i napisać o zupełnie innych ludach, wydarzeniach, miejscach i znaleziskach. Niejednokrotnie skromne informacje o Słowianach należy przedstawić i ożywić w szerokim, pozornie niesłowiańskim kontekście. Ich kultura wsiąkała w kulturę Italii, a archeologia i historia regionu jest także ich archeologią i historią, nawet, jeśli nie nosi etykiety „słowiańskości” w sposób ostentacyjny. Taka perspektywa badania kultury Słowian w średniowiecznej Italii wydaje się nie tylko efektywniejsza, ale także bardziej interesująca niż wybiórcza w swym charakterze tradycyjna archeologia czy historiografia. Uprawiana w ten sposób „słowianologia” umożliwia poznawanie zarówno życia codziennego, jak i zależności Słowian od wielkiej polityki.

Dokument Poppona z 1031 r., w którym pojawiła się *villa Sclavorum* uchwycił Słowian w wyjątkowym momencie ich dziejów italskich. Po wielu stuleciach prób dostania się do północno-wschodniej części Półwyspu Apenińskiego, nagle imigranci, osiedleńcy słowiańscy stali się pożądanymi. Jako bliscy geograficznie, zapewne przeważnie ochrzczeni rolnicy, byli zapewne najlepszymi możliwymi kandydatami do odtwarzania tkanki osadniczej po niszczycielskich najazdach węgierskich. Potrzebni byli do wylesiania, karczowania, rekultywacji i ekspansji upraw. Weszli w skomplikowany układ zależności

feudalnych. Ze względu na skalę zjawiska – dziś trudną do wyobrażenia – pozostało po tym demograficzno-gospodarczym eksperymencie sporo śladów w postaci nazw miejscowych, informacji w źródłach pisanych czy znalezisk archeologicznych. Elementy kultury słowiańskiej kwitły we Friuli, a nawet we wschodnim Veneto, głównie od drugiej połowy X do drugiej połowy XI w., po czym zaczęły zanikać – roztopiać się w miejscowej kulturze. Najpierw zarzucono niechrześcijańskie praktyki wyposażania zmarłych oraz różne zabiegi magiczne towarzyszące pochówkom. Zapewne później przysła kolej na język.

Rozrzut charakterystycznych znalezisk archeologicznych oraz toponimów wskazuje na spory zasięg osadnictwa słowiańskiego w średniowiecznej Italii północno-wschodniej, obejmując nie tylko Friuli, ale także część Veneto, czyli terytorium dawnej Marchii Werony. Fakt ten skłonił Vinco Šribara do postawienia hipotezy, że poza patriarchami Akwilei, także świeccy panowie promowali kolonizację z udziałem Słowian (Šribar 1988, 47–48). Wydaje się jednak, że główną rolę odegrali tutaj przedstawiciele Kościoła akwilejskiego, którzy zainteresowani byli również szerzeniem wiary. Na mapie śladów obecności Słowian we Friuli (archeologicznych i toponomastycznych) rysują się wyraźne koncentracje. Pomijając oczywiście zagęszczenie wzdłuż wschodniej granicy sławofońskiej, uwagę zwraca koncentracja w rejonie Joannis–Visco–Akwileja–Gorycja, a kolejna w rejonie Turrida–Pordenone–Cordopo. W zasięgu tej pierwszej mieści się idealnie interesująca nas *villa Sclavorum*, czyli dzisiejsza Santa Maria la Longa.

Powtarzalność znalezisk ketlaskich na terenie Italii północno-wschodniej, w tym także bardzo bliskich interesującej nas willi słowiańskiej z dokumentu Poppona (Visco, Ioannis), pozwala spodziewać się kolejnych. Nowe odkrycia mogą przynieść nie tylko przyszłe badania wykopaliskowe, ale także kwerendy muzealne, archiwalne i biblioteczne. Wynika to z faktu, że stosunkowo późno zaczęto rozpoznawać tego rodzaju materiał zabytkowy we Włoszech (lata 60., a zwłaszcza 80. XX w.). Z pewnością baczniej należy się przyglądać pod względem archeologicznym samej miejscowości Santa Maria la Longa.

Źródła pisane przedrukowane

Antapodosis: Antapodosis W: Liutprandi episcopi cremonensis opera omnia ex monumentis Germaniae historicis recudi fecit Georgius Heinrichus Pertz serenissimae familiae ab historia scribenda. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani 1839 (= *Scriptores rerum Germanicarum*).

Cronache dell'anno Mille: Rodolfo il Glabro, *Cronache dell'anno Mille* (Storie), G. Cavallo, G. Orlandi (red.), Milano: Fondazione Valla – Mondadori 1996 (= *Scrittori greci e latini*).

Diplomi di Berengario, L. Schiaparelli (red.), Roma: Forzani e C. Tipografi del Senato 1903 (= *Fonti per la storia d'Italia* 35).

Diplomi patriarcali: *Diplomi patriarcali. I documenti dei patriarchi Aquileiesi anteriori alla metà del XIII secolo nell'Archivio Capitolare di Udine*, oprac. i wpraw. C. Scaloni, Udine: C.D.C. 1983 (= *Quaderni e dispense dell'Istituto di Storia dell'Università degli Studi di Udine* 8).

HL [*Historia Langobardorum*]: Paweł Diakon. *Historia rzymska. Historia Longobardów*. I. Lewandowski (tłum., wstęp i komentarz). Warszawa 1995: Instytut Wydawniczy Pax. Paolo Diacono. *Storia dei Longobardi* [tekst łaciński i włoski]. A. Zanella (red.), B. Luiselli (komentarz). Milano 2016: BUR Rizzoli (= *Classici greci e latini*).

Inventario: *L'archivio del capitolo di Aquileia*. *Inventario*, M. Comino (oprac.). W: M. Comino, G. Di Brazza (red.), *Inventario. Archivio del Capitolo collegiato di Udine, Archivio del Capitolo di Aquileia*. Udine: Archivio del Capitolo di Udine 2005.

Kronika Uczonego Fredegara: *Fredegari Scholastici Chronicum. Kronika Uczonego Fredegara*. Przeł. G.K. Walkowski. Warszawa: Euro Omni 2017.

MGH SS rer. Germ. 7: *Monumenta Germaniae Historica. Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani 1891.

MGH DD O I.: *Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser 1: Die Urkunden Konrad I. Heinrich I. und Otto I.* Hannover: Hahnische Buchhandlung 1879–1884.

MGH DD O III.: *Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser 2/2: Die Urkunden Otto des III.* Hannover: Hahnische Buchhandlung 1893.

MGH DD H II.: *Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser 3: Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins*. Hannover: Hahnische Buchhandlung 1900–1903.

MGH DD Ko II.: *Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser 4: Die Urkunden Konrads II. mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II.* Hannover–Leipzig: Hahnische Buchhandlung 1909.

MGH DD H IV.: *Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser 6: Die Urkunden Heinrichs IV.* Hannover–Leipzig: Hahnische Buchhandlung 1941–1978.

MHDC: *Monumenta historica ducatus Carinthiae 3: Die käertner Geschichtquellen 811–1202*, A. von Jaksch (red.). Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr 1904.

Literatura

Ahumada Silva I. 1983. I manufatti in ferro altomedievali del Museo provinciale di Gorizia. *Memorie Storiche Forogiuliesi* 62 (1982), 35–44.

Banaszkiewicz J. 2006. History and Archaeology – Together or Separate? Some Remarks by a Medieval Historian on the Uses and Misuses of History by Archeologists. *Archaeologia Polona* 44, 183–189.

Banchig G. 2007. „In loco qui Broxas dicitur”. Il luogo della prima battaglia tra Slavi e Longobardi / „In loco qui Broxas dicitur”. Kraj prve bitke med Slovani in Langobardi. W: G. Banchig, S. Magnani, A. Pessina (red.), *Terre d'incontro, contatti e scambi lungo le Valli del Natisone e dell'Isonzo dall'antichità al medioevo / Kraji srečanj, stiki in izmenjave vzdolž Nadiških in Soške doline od antike do srednjega veka. Atti della giornata internazionale di studi S. Pietro al Natisone, 26 novembre 2005 / Zapiski z mednarodnega študijskega dne v Špe-tru, 26. novembra 2005*, 218–233. Cividale del Friuli: Most. Società cooperativa a r. l., Associazione Don E. Blanchini.

Barral i Altet X. 2007. La basilica patriarcale di Aquileia: un grande monumento romanico del primo XI secolo. *Arte Medievale* 6 (2), 29–64.

Basso A. 2021. *Il popolamento slavo nel Friuli-Venezia Giulia altomedievale. Dati storici e archeologici* [praca magisterska]. Udine: Università degli Studi di Udine.

Bernardi G. 2014. *Monetazione del Patriarcato di Aquileia* (= *Polyminia. Numismatica Antica e Medievale. Studi* 5). Trieste: Edizioni Università di Trieste.

Biblia Tysiąclecia 2003. *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Poznań: Pallottinum.

Bloch M. 1960. *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris: Armand Colin.

Bonetto J. 2009. Le mura. W: F. Ghedini, M. Bueno, M. Novello (red.), *Moenibus et portu celeberrima. Aquileia: storia di una città*, 83–92. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato.

Borzacconi A., Cagnana A. 2001. Ovaro, chiesa di San Martino. Scavi 2001. *Aquileia Nostra* 72, 514–522.

Borzacconi A. 2007. La necropoli di San Pietro: un contributo alla storia del popolamento delle Valli del Natisone in età altomedievale / Grobišâe v Špietru: prispevek k poselitveni zgodovini Nadiških dolin v zgodnjem srednjem veku. W: G. Banchig, S. Magnani, A. Pessina (red.), *Terre d'incontro, contatti e scambi lungo le Valli del Natisone e dell'Isonzo dall'antichità al medioevo / Kraji srečanj, stiki in izmenjave vzdolž Nadiških in Soške doline od antike do srednjega veka. Atti della giornata internazionale di studi S. Pietro al Natisone, 26 novembre 2005 / Zapiski z mednarodnega študijskega dne v Špe-tru, 26. novembra 2005*, 250–295. Cividale del Friuli: Most. Società cooperativa a r. l., Associazione Don E. Blanchini.

Borzacconi A., Tiussi C. 2006. Aiello del Friuli (UD), fraz. Joannis, loc. Centa. Indagini archeologiche all'interno della Canipa. *Aquileia Nostra* 77, 335–337.

Borzacconi A., Tiussi C. 2008. La necropoli della centia di Joannis. *Ad Agellum* 1, 49–51.

Bratož R. 1994. *Contatti della Chiesa Aquileiese con gli Slavi delle Alpi orientali nel VII e VIII secolo. Studi Goriziani* 79, 7–26.

Brozzi M. 1963. Stanziamenti paleoslavi del IX–X secolo in Friuli. *Ce fastu? bollettino della Società filologica friulana* 39, 63–71.

Brozzi M. 1987. Tracce di un sepolcreto altomedievale a S. Pietro al Natisone. *Forum Iulii* 10–11 (1986–1987), 31–36.

Brozzi M. 1989. L'orecchino tra le popolazioni romanizzate dell'alto medioevo. *Forum Iulii* 12–13 (1988–1989), 11–19.

- Buligatto M. 1999. Slavismi frequenti nella toponomastica della pianura friulana. *Memorie Storiche Forogiuliesi* 79, 235–246.
- Buora M. 1979. Per la storia della Beligna e dell'abbazia di S. Martino. *Aquileia Nostra* 50, 445–496.
- Buora M. 1988. Le mura medievali di Aquileia. *Antichità Altoadriatiche* 32, 335–361.
- Buora M. 2009. Intorno ad Attila. Dal mondo dei simboli alla realtà dell'archeologia (e viceversa). *Archeologia. Uomo. Territorio* 28, 3–16.
- Buora M. 2021. Aquileia vs Grado: competizione nei rilievi fatti eseguire da Poppone e da Orso Orseolo intorno al 1030. W: Z. Murat, P. Vedovetto (red.), *Il patriarcato di Aquileia. Identità, liturgia e arte (secoli V–XV)*, 171–196. Roma: Viella.
- Buora M., Casadio P. 2018. *Monastero di Aquileia*. Udine: Società Friulana di Archeologia, Editreg.
- Cagnana A. 2000. Gli scavi nel complesso culturale di San Martino di Ovaro (Carnia). Notizia preliminare. *Forum Iulii* 24, 23–28.
- Cagnana A. 2008. Archaeological Evidence of Slavic Settlement in the Territory of Aquileia (10th–11th Century A.D.). W: A. Buko, W. Duczko (red.), *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu* (= *Acta Archaeologica Pultuskiensia*, 1), 461–472. Pultusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Cagnana A., Amoretti V. 2005. Sepulture slave altomedievali a San Martino di Ovaro (Carnia – Friuli). Documenti archeologici e paleoantropologia. *Archeologia Medievale* 32, 433–452.
- Cagnin G. 2003. Vie di comunicazione tra Veneto continentale e Friuli. W: G. Donato, F. Rossetto (red.), *Per terre e per acque. Vie di comunicazione nel Veneto dal medioevo alla prima età moderna, atti del Convegno, Castello di Monseice, 16 dicembre 2001* (= *Carrubio* 2), 119–164. Padova: Poligrafo.
- Caiazza G. 2009. 1909: la scoperta. *Bollettino del Gruppo Archeologico Aquileiese* 19: *Ecce Mosaico! 1909–2009 centenario della scoperta del pavimento musivo della basilica di Aquileia (atti del convegno svoltosi ad Aquileia sabato 20 giugno 2009)*, 23–41.
- Caiazza G. 2010. Documenti storici sulla “abbazia” di San Michele di Cervignano. W: Michele, il guerriero celeste. *L'Abbazia di San Michele Arcangelo di Cervignano del Friuli. La storia, lo scavo, il culto, atti del convegno (Cervignano del Friuli, 28–29 settembre 2008)*, 188–217. Aquileia: Gruppo archeologico aquileiese.
- Cammarosano P. 1988. L'alto medioevo. Verso la formazione regionale. W: P. Cammarosano, F. De Vitt, D. Degrassi (red.), *Storia della società friulana 1: Il Medioevo*. Udine: Casamassima.
- Candido G. 1969. *Commentari de i fatti d'Aquileia*, (= *Historiae urbium et regionum Italiae rariores*, 29). Bologna 1969: Forni [reproduzione faksimilowa – Venezia 1544].
- Capaldo M. 1983. Un insediamento slavo presso Siracusa nel primo Millennio D.C. *Europa Orientalis* 2, 5–17.
- Cappelletti G. 1851. *Le chiese d'Italia dalla loro origine sino ai nostri giorni* 8. Venezia: Giuseppe Antonelli.
- Castellarin B. 2003. Note su alcuni toponimi della pianura friulana centrale con particolare riguardo agli slavismi. *La Bassa* 46, 53–70.
- Cividini T. 1997. *Presenze romane nel territorio del Medio Friuli 1: Sedegliano*. Tavagnacco: Arti grafiche friulane.
- Cividini T., Maggi P. 1999. *Presenze romane nel territorio del medio Friuli 6: Mortegliano, Talmassons*. Tavagnacco: Arti grafiche friulane.
- Cuscito G. 2006. Ottocari (degli) Poppone, patriarca di Aquileia. W: C. Scaloni (red.), *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani 1: Il Medioevo*. Udine: Forum.
- Comino M., Di Brazza G. 2005. *Inventario. Archivio del Capitolo collegiato di Udine, Archivio del Capitolo di Aquileia*. Udine: Archivio del Capitolo di Udine.
- Conte F. 2006. *Gli Slavi. Le civiltà dell'Europa centrale e orientale* (= *Piccola Biblioteca Einaudi. Nuova serie. Storia* 316). Torino: Einaudi.
- Coretti G. 1989. *Santa Maria la Longa – villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum*. Udine: Grafiche Fulvio.
- Dannenberg H. 1887. Italienische und französische Denare deutscher Fabrik. *Zeitschrift für Numismatik* 14, 240–244.
- De Biasio L. 1972. Il fondo Codici dell'Archivio capitolare di Udine. W: G.C. Menis, G. Bergamini (red.), *La miniatura in Friuli. Catalogo della mostra*. Milano: Electas.
- Desinan C.C. 1976. *Problemi di toponomastica friulana. Contributo I*. Udine: Società Filologica Friulana.
- Desinan C.C. 1977. *Problemi di toponomastica friulana. Contributo II*. Udine: Società Filologica Friulana.
- Desinan C.C. 1984. *Nomi locali e storia friulana nei secoli X–XIII*. W: G. Fornasir (red.), *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del Convegno internazionale di Studio, Udine, 4–8 dicembre 1983*, 19–42. Udine: Deputazione di Storia Patria per il Friuli.
- De Vajay Sz. 1968. *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933)*. Mainz: v. Hase & Koehler.
- Di Prampero A. 2001. *Saggio di un glossario geografico friulano dal VI al XIII secolo. Ristampa con correzioni, aggiunte, bibliografia ed indice generale dei toponimii* [G. Frau (red.)]. Udine: Giuseppe Antonelli, Comune di Tavagnacco.
- Domańska E. 2013. Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość. *Kwartalnik Historyczny* 120 (2), 221–274.
- Domańska I. 2011. Antropologia literatury – projekt interdyscyplinarny czy transdyscyplinarny? *Przegląd Kulturoznawczy* 9 (1), 55–64.
- Dopsch H. 1997. Il patriarca Poppone di Aquileia (1019–1042). L'origine, la famiglia e la posizione di principe della Chiesa. W: S. Blason Scarel (red.), *Poppone. L'età d'oro del patriarcato di Aquileia. Catalogo della mostra. Aquileia 1996–1997. Museo Civico del Patriarcato* (= *Cataloghi Mostre* 26), 15–40. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Du Cange Ch. et al. 1887. *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis* 8. Niort: L. Favre.
- Dulinicz M. 2010. Śmierć Ferdulfa. Miejsca obronne na pograniczu słowiańsko-longobardzkim w VI i VII stuleciu. W: A. Bartoszewicz, G. Myśliński, J. Pysiak, P. Żmudzki (red.), *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, 70–84. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Ericsson I. 2001. Slawen in Nordostbayern. Zu den Main-, Regnitz- und Naabwenden und ihrer Bedeutung für den Landesausbau. W: R. Bergmann (red.), *Mittelalterforschung in Bamberg. Beiträge aus dem Zentrum für Mittelalterstudien* (= *Forschungsforum. Berichte aus der Otto-Friedrich-Universität Bamberg* 10), 30–39. Bamberg: Universitäts-Verlag.
- Fasoli G. 1946. *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X* (= *Biblioteca storica Sansoni* 12). Firenze: Sansoni.
- Ferrante G. 1853. *Piani e memorie della basilica di Aquileia con i capolavori d'arte che in essa si trovano, nonché del campanile, chiesa e bat-*

tistero dei pagani e la pianta della città ristabilita da Poppone. Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco.

Finco F. 2003. Toponimi di origine slovena nella pianura friulana. W: E. Costantini (red.), *Slovenia un vicino da scoprire*, 539–558. Udine: Società Filologica Friulana.

Finco F. 2021. Toponomastica friulana e strati linguistici slavi: un (ri) esame. *Quaderni Friulani di Archeologia* 31 (1), 215–233.

Flach J. 1969. *Les origines de l'ancienne France 2: Xe et XIe siècles. Les origines communales, la féodalité et la chevalerie*. New York: Burt Franklin.

Frau G. 1978. *Dizionario toponomastico del Friuli-Venezia Giulia. Primo repertorio organico di nomi di luoghi della regione* (= *Scolastica collana didattica e di divulgazione* 1). Udine: Istituto per l'Enciclopedia del Friuli-Venezia Giulia.

Furlani U. 1986. Testimonianze storiche ed archeologiche a Lucinico, Mossa, San Lorenzo Isontino, Capriva e Medea. W: E. Sgubin (red.), *Marian e i païs dal Friûl orientâl: 63n Congres, 28 di setembar 1986, Societât filologjche furlane*, 23–60. Udine: Società Filologica Friulana, Gorizia: Grafica Goriziana.

Fustel de Coulanges N.D. 1889. *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France 4: Lalleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne*. Paris: Librairie Chahette et Cie.

Ganshof F.L. 1989. *Che cos'è il feudalismo?* Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a.

Gazzini M. 2002. Gli utenti della strada: mercanti, pellegrini, militari. *Reti Medievali Rivista* 3 (1), gennaio-giugno, 1–12.

Gestrin F. 1979. La migrazione degli Slavi in Italia nella storiografia Iugoslava. *Quaderni Storici* 40: *Questioni di confine* 11.

Giesler J. 1980. Zur Archäologie des Ostalpenraums vom 8. bis 11. Jahrhundert. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 85–98.

Giesler J. 2001. Köttlachkultur. W: J. Hoops (red.), *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 17: *Kleinere Götter-Landeschaftsarchäologie*, 155–161. Berlin–New York: Walter de Gruyter.

Głodek M. 2001. “Tysiąc i nie więcej niż tysiąc”: o lękach przed końcem świata na przełomie X i XI wieku. *Śląskie Studia Historyczne* 9, 239–244.

Grozdanow C. = Грозданов Ц. 2015. *Свети Наум Охридски*. Скопје: Македонска Академија на науките и уметностите, Книгоиздателство „Матица Македонска”.

Haberstroh J. 2000. Slawische Siedlung in Nordostbayern. W: A. Wiczorek, H.-M. Hinz (red.), *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* 2, 713–717. Stuttgart: Theiss.

Härtel R. 1984a. Die Urkunden des Patriarchen Poppo von Aquileia für das Nonnenkloster s. Maria und für das Kapitel zu Aquileia. *Römische Historische Mitteilungen* 26, 107–180.

Härtel R. 1984b. I documenti del patriarca Poppone a favore del monastero femminile di S. Maria e del capitolo di Aquileia. W: G. Fornasir (red.), *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del Convegno internazionale di Studio, Udine, 4–8 dicembre 1983*, 43–51. Udine: Deputazione di Storia Patria per il Friuli.

Härtel R. 2011a. Studi sui documenti del monastero di S. Maria di Aquileia (1036–1250). *Memorie Storiche Forogiuliesi* 89–90 (2009–2010), 11–72.

Härtel R. 2011b. L'immagine di Aquileia medievale dalle ricerche diplomatiche. *Aquileia Nostra* 82, 85–108.

Jazdzewski K. 1964. Ketlaska kultura. W: W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński (red.), *Słownik starożytności słowiańskich* 2: F–K, 403–404. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Korošec P. 1979. *Zgodnjesrednjevska arheološka slika karantanskih Slovanov* 1–2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Kos M. 1985. *Naslov Srednjevska kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev: izbrane razprave*. Ljubljana: Slovenska matica.

Krahwinkel H. 1992. *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum des zehnten Jahrhunderts* (= *Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 30). Wien–Köln–Weimar: Böhlau.

Kurnatowska Z. 1977. *Słowiańszczyzna południowa* (= *Kultura Europy wczesnośredniowiecznej* 3). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Labuda G. 1999. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* (= *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wznowienia* 5). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk & Wydawnictwo Sorus.

Labuda G. 2009. *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona*. (= *Klasyka polskiej mediewistyki*). Wodzisław Śląski: Templum.

Leciejewicz L. 1996. Wielkie Morawy i Wenecja w IX wieku. *Slavia Antiqua* 37, 153–162.

Leicht P.S. 1905. Il denaro del patriarca Poppone d'Aquileia. Nota al diploma di Corrado II il Salico al patriarca Poppone (11 settembre 1028). *Memorie Storiche Forogiuliesi* 1, 74–77.

Losert H. 1993. Die slawische Besiedlung Nordostbayerns aus archäologischer Sicht. W: K. Schmotz (red.), *Vorträge des 11. Niederbayerischen Archäologentags*, 207–270. Buch am Erlbach: VML Vlg Marie Leidorf.

Ludwig U., Schmid K. 1987. L'Evangeliario di Cividale dopo il restauro. *Forum Iulii* 10–11 (1986–1987), 15–29.

Łowmiański H. 1970. *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* Tom 4. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Mader B. 1986. *Die Alpendslawen in der Steiermark, Eine toponomastisch-archäologische Untersuchung* (= *Österreichische Akademie der Wissenschaften, Balkankommission, Wien Schriften der Balkankommission / Linguistische Abteilung* 31). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Mader B. 1988. Die frühmittelalterlichen Slawen in Friaul aus der Sicht der Toponyme. W: G.C. Menis (red.), *Cultura in Friuli 1: Atti del convegno internazionale di studi in omaggio a Giuseppe Marchetti (12–14 settembre 1986)*, 35–42. Udine: Società filologica friulana.

Mader B. 1993. Das slawische Gräberfeld von Pordenone – Palazzo Ricchieri. *Aquileia Nostra* 64, 241–300.

Mader B. 2004. La prima menzione di Gorizia e gli insediamenti slavi in Friuli. Note toponomastiche e archeologiche. W: S. Cavazza (red.), *Da Ottone III a Massimiliano I. Gorizia e i Conti di Gorizia nel Medioevo* (= *Storia goriziana e regionale* 4), 31–49. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.

Mamzer H. 2006. From a Metaarchaeological Point of View. *Archaeologia Polona* 44, 65–72.

Manzano F. 1858. *Annali del Friuli ossia raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione 2: Dall'anno 1001 dell'era volgare all'anno 1234*. Udine: Z. Rampinelli Editore.

- Marcon E. 1956. L'abbazia di S. Martino di Beligna. *Memorie Storiche Forogiuliesi* 42, 43–91.
- Michieli Zanzotto M. 1961. Il ritratto di Poppo nella Basilica di Aquileia e il problema del nimbo quadrato. *Memorie Storiche Forogiuliesi* 44 (1960–1961), 219–234.
- Morgagni Schiffrer C. 1972. Gli affreschi medioevali della basilica patriarcale. *Antichità Altoadriatiche* 1, 323–348.
- Moro C. 1998. *Gli incunaboli delle biblioteche ecclesiastiche di Udine* (= *Libri e Biblioteche* 2). Udine: Forum.
- Moscjon R. 1999. *Là cu gjavà il piçul. Toponomastiche di S. Marie la Lungje, Merêt di Cjapitul, Roncjetis, Roncjis di Cjapitul*. Palmanova: Comun di S. Marie la Lungje.
- Negri A. 2010. Una fibula a disco con smalti riferibile alla cultura di Kottlach dal Museo di Cividale. *Forum Iulii* 34, 103–112.
- Niermeyer J.F. 2002. *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Leiden–Boston: Brill.
- Noël R. 2010. À la recherche du village médiéval, hier et aujourd'hui. W: *Autour du "village": établissements humains, finages et communautés rurales entre Seine et Rhin (IVe–XIIIe siècles): actes du colloque international de Louvain-la-Neuve, 16–17 mai 2003* (= *Publications de l'Institut d'Études Médiévales. Textes, Études, Congrès* 25), 3–75. Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain. Institut d'Études Médiévales.
- Norwich J.J. 2015. *Historia Wenecji*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B. – Grupa Wydawnicza Foksal.
- Paschini P. 1911. Le vicende politiche e religiose del Friuli nei secoli nono e decimo. *Nuovo Archivio Veneto* 20–21 (nuova serie), 3–106 [numeracja wg ekstraktu artykułu].
- Paschini P. 1913. Vicende del Friuli durante il dominio della casa imperiale di Franconia. *Memorie storiche forogiuliesi* 9, 14–39, 176–206, 277–291, 333–335.
- Paschini P. 1930. Alle origini d'Aquileia Popponiana. *Aquileia Nostra* 1, 11–16.
- Peri V. 2000. La cristianizzazione delle etnie slave (secoli VII–XI). *Anuario de Historia de la Iglesia* 9, 85–108.
- Perreaux N. 2016. Chronologie, diffusion et environnement des villae dans l'Europe médiévale (VIIe – XIIIe siècles): recherches sur les corpus diplomatiques numérisés. *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre* 10. Hors-série 1–43.
- Piotrowski M. 2017. Opowieść o Grimualdzie, małoletnim synu Gislulfa, zawarta w Historii Longobardów Pawła Diakona. W: M.J. Bednarczyk, A.M. Pawłowska (red.), *Spojrzenie historyka na miasta, miasteczka i ludzi. Od średniowiecza do współczesności* (= *Spojrzenie historyka* 1), 11–35. Lublin: Werset.
- Pittoni, R. 1943. *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Kottlach, Landkreis Gloggnitz, Niederdonau*. Brunn–München–Wien: Rohrer.
- Piussi S. 2009. Le biblioteche del Capitolo cattedrale di Aquileia e del Capitolo collegiato di Udine ora del Capitolo metropolitano. W: G. Bergamini (red.), „...a pubblico e perpetuo comodo della sua Diocesi”. *Libri antichi, rari e preziosi delle biblioteche diocesane del Friuli (secc. XV–XVIII), catalogo della mostra*, 25–30. Udine: Museo Diocesano e Gallerie del Tiepolo.
- Piussi S., Piazza K. 2017. L'attenzione per gli archivi ecclesiastici dell'Arcidiocesi di Udine. W: M. Venier, G. Zanello (red.), *Cultura in Friuli 3: Settimana della cultura friulana, Setemane de culture fur-lane* 5–16 maggio 2016, 39–53. Udine: Società Filologica Friulana.
- Plezia M. 1952. *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian 1: (do VIII wieku)*. Poznań–Kraków: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Pohl H.D. 2002. Siedlungsgeschichte und Überlieferung von Ortsnamen slowenischer Herkunft in Osttirol und Kärnten (mit Ausblicken aufs übrige Österreich). W: P. Ernst, I. Hausner, E. Schuster, P. Wiesinger (red.), *Ortsnamen und Siedlungsgeschichte (Akten des Symposiums in Wien vom 28.-30.9.2000)*, 177–189. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Polek K. 1993. Kontakty handlowe państwa morawskiego. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie* 158, *Prace Historyczne* 16, 43–68.
- Possenti E. 1995. Orecchini a lunula e cerchietti temporali riferibili alla cultura di Kottlach dalle provincie di Treviso e Padova. *Aquileia Nostra* 66, 141–168.
- Pratesi A. 1999. *Genesi e forme del documento medievale* (= *Guide* 3). Roma: Jouvence.
- Quadri A. 1826. *Otto giorni a Venezia* 2. Venezia: Francesco Andreola – Tipografo Provinciale.
- Quadri A. 1831. *Abrégé de l'histoire de la république de Venise: divisé en huit époques depuis son origine l'an 421 jusqu'à sa chute en 1797*. Venise: Imprimerie du Commerce.
- Roman G. 2014. L'antica via Ongaresca. *Atti e Memorie dell'Ateneo di Treviso* 32, 481–499.
- Roman G. 2017. *L'evoluzione delle ville suburbane di Cividale del Friuli ed il rapporto con il territorio centuriato (secoli I–VI)* [praca doktorska]. Udine: Università Degli Studi di Udine.
- Scalon C. 1982. Introduzione. W: C. Scalon (red.), *Necrologium Aquileiense* (= *Fonti per la storia della Chiesa in Friuli* 1), 13–32. Udine: Istituto Pio Paschini.
- Scalon C. 1983. *Introduzione*. W: C. Scalon (oprac. i wpraw.), *Diplomi patriarcali. I documenti dei patriarchi Aquileiesi anteriori alla metà del XIII secolo nell'Archivio Capitolare di Udine* (= *Quaderni e dispense dell'Istituto di Storia dell'Università degli Studi di Udine* 8). Udine: C.D.C.
- Scalon C. 1984. Fonti e ricerche per la storia del monastero benedettino di S. Maria di Aquileia. W: *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del convegno internazionale di studio (Udine, 4–8 dicembre 1983)*, 53–189. Udine: Deputazione di Storia Patria per il Friuli – Comune di Udine.
- Schwartz G. 1913. *Die Besetzung der Bistümer Reichsitaliens unter den sächsischen und salischen Kaisern mit den Listen der Bischöfe 915–1122*. Leipzig–Berlin: Verlag von B.G. Teubner.
- Settia A.A. 1984. Gli Ungari in Italia e i mutamenti territoriali fra VIII e X secolo. W: G. Pugliese Carratelli, *Magistra barbaritas. I barbari in Italia* (= *Antica Madre. Antica Madre. Collana di studi sull'Italia antica*), 185–218. Milano: Scheiwiller.
- Settia A.A. 1986. „Pagana”, „Ongaresca”, „Pelosa”: strade medievali nell'Italia del Nord. *Studi Storici* 27 (3), 649–666.
- Someda De Marco C. 1954. Reperti archeologici in Friuli. *Memoria. Atti dell'Accademia di Scienze Lettere e Arti di Udine* 12, 1951/1954, 177–194.
- Spessot F. 1931. La figura e l'opera del patriarca Poppone. *La Panarie* 8 (45), maggio-giugno, 155–159.
- Šribar V. 1983. Der karantanisch-köttlacher Kulturkreis, Aquileja und Salzburg. *Aquileia Nostra* 54, 269–320.

- Štribar V. 1988. I primordi del feudalesimo in Friuli nelle testimonianze archeologiche. W: G.C. Menis (red.), *Cultura in Friuli. Atti del convegno internazionale di studi in omaggio a Giuseppe Marchetti (12–14 settembre 1986)* 1, 43–48. Udine: Società Filologica Friulana.
- Staszczak Z. (red.). 1987. *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Štih P. 1999. „Villa que Scavorum lingua vocatur Goriza”. *Studio analitico dei due diplomi emessi nel 1001 dall'imperatore Ottone III per il patriarca di Aquileia Giovanni e per il conte del Friuli Werihen (DD.O.III. 402 e 412)*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Štih P. 2004. Le origini: Gorizia e Salcano intorno all'anno 1000. W: S. Cavazza (red.), *Da Ottone III a Massimiliano I. Gorizia e i Conti di Gorizia nel Medioevo* (= *Storia goriziana e regionale* 4), 31–49. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.
- Štih P. 2005. Gli slavi nel Goriziano durante il medioevo. W: *Cultura slovena nel Goriziano* (= *Fonti di cultura* 2), 21–37. Gorizia: Forum Edizioni.
- Swoboda W. 1979. Skąd wzięli się Słowianie w dzisiejszych Włoszech we wczesnym średniowieczu? *Slavia Antiqua* 26, 1–12.
- Szczurek T., Paszkiewicz B., Tabaka A., Bogucki M., Ilisch P., Malarczyk D. 2017. *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Grosspolen* (= *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar* 1). Warszawa: Institut für Archäologie und Ethnologie Polnischen Akademie der Wissenschaften, Numismatische Kommission der Länder in der Bundesrepublik Deutschland.
- Szymański W. 1988. Kultura ketlaska. W: L. Leciejewicz (red.), *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, 170–171. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szymański W., Dąbrowska E. 1979. *Awarzy i Węgrzy*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Tabaczyński S. 1998. Procesy etnogenetyczne: doświadczenia badawcze archeologii i przyszłość. W: M. Miśkiewicz (red.), *Słowianie w Europie wczesnego średniowiecza. Katalog wystawy*, 79–99. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Tagliaferri A. 1986. *Coloni e legionari romani nel Friuli celtico. Una ricerca archeologica per la storia 2: Documenti*. Pordenone: Grafiche Editoriali Artistiche Pordenonesi.
- Tamás-Tarr M.B. (red.). 2009. Antiche tracce magiare in Italia I. *Osservatorio Letterario. Ferrara e l'Altrove* 12–13 (65–66, 2008/2009), 79–90.
- Tassin F. 1983. Tracce romane e medioevali a Visco. *Forum Iulii* 7, 13–19.
- Tavano S. 1972a. Aquileia cristiana e patriarcale. *Antichità Altoadriatiche* 1, 103–139.
- Tavano S. 1972b. La basilica patriarcale. *Antichità Altoadriatiche* 1, 189–248.
- Tilatti A. 2016. Poppone, patriarca di Aquileia. W: *Dizionario biografico degli Italiani* 85: *Ponzone-Quercia*, 10–12. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Tonon M. 1988. Pordenone – Necropoli di Palazzo Ricchieri. Scavo 1988. *Aquileia Nostra* 59, 393–397.
- Tonon M., Brozzi M. 1987. Necropoli di Palazzo Ricchieri (Pordenone – scavo 1985). *Aquileia Nostra* 58, 221–232.
- Torre C. 2013. Gli Slavi nella Calabria bizantina. W: G. De Sensi Sestito (red.), *La Calabria nel Mediterraneo. Flussi di persone, idee e risorse Atti del Convegno di Studi (Rende, 3–5 giugno 2013)*, 203–221. Soveria Mannelli: Rubettino.
- Trevisan G. 2012. Il rinnovamento architettonico degli edifici religiosi a Torcello, Aquileia e Venezia nella prima metà del secolo XI. W: G. Cantarella, A. Calzona (red.), *La reliquia del Sangue di Cristo: Mantova, l'Italia e l'Europa al tempo di Leone IX, Atti del Convegno internazionale (Mantova, 23–26 novembre 2011)*, 479–504. Verona: Scripta.
- Ughelli F. 1653. *Italia Sacra Sive De Episcopis Italiae, Et Insularum adiacentium, Rebusque Ab Iis Praeclare Gestis, deducta serie ad nostram usque aetatem 5: Complectens Patriarchales in Italia singularis dignitatis Ecclesias, earumque Suffraganeos Episcopatus, qui in Foro Iulii, Venetorumque[ue] Dominio enumerantur*. Romae: Sumptibus Blasij Deversin, & Zenobij Masotti.
- Ughelli F. 1704. *Italia sacra Rev.mi P.D. Ferdinandi Ughelli abbatis Cisterciensis restricta, aucta, veritati magis commendata opera, et studio D. Julii Ambrosii Lucentii ejusdem ordini abbatis* 1–3. Romae: Bernabo.
- Ughelli F. 1720. *Italia Sacra Sive De Episcopis Italiae, Et Insularum adiacentium, rebusque ab iis praeclare gestis, deducta serie ad nostram usque aetatem, 5: Complectens Patriarchales In Italia singularis dignitatis Ecclesias, earumque Suffraganeos Episcopatus, qui in Foro-Iulii, Venetorumque Dominio enumerantur*. Venetiis: Nicolai Coleti, Sebastianus Coleti.
- Vannacci Lunazzi G. 2008. L'insediamento di Verzegnis-Colle Mazéit (UD). *Archeologia Uomo Territorio* 27, 25–30.
- Villa L. 2004. Aquileia tra Goti, Bizantini e Longobardi: spunti per un'analisi delle trasformazioni urbane nella transizione fra tarda antichità e alto medioevo. *Antichità altoadriatiche* 59, 561–632.
- Von Czoernig C.F. 1873. *Das Land Görz und Gradisca (mit Einschluss von Aquileia)*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- Werner J. 2010. Le fasi architettoniche del Medioevo. *Antichità Altoadriatiche* 69, 2: *La basilica di Aquileia. Storia, archeologia e arte*, 377–409.
- Zalewska A. 2012a. Archeohistoria. Contra spem spero. W: M. Brzostowicz, M. Przybył, D.A. Sikorski (red.), *Archaeologia versus historiam – historia versus archaeologiam, czyli jak wspólnie poznawać średniowiecze?* (= *Prace Komisji Archeologicznej* 29), 153–161. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.
- Zalewska A. 2012b. Archeologia studiowaniem teraźniejszej przeszłości. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, 1099–1123. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Zeidler-Janiszewska A. 2006. Visual Culture Studies czy antropologicznie zorientowana Bildwissenschaft? O kierunkach zwrotu ikoniznego w naukach o kulturze. *Teksty Drugie* 4, 9–30.
- Zoll-Adamikowa H. 1996. Karantańsko-ketlaska kultura. W: A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki (red.), *Słownik starożytności słowiańskich* 8/2. Suplement A–Ž, 347–349. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Inne

Corpus Nummorum Italicorum: Primo tentativo di un catalogo generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia o da italiani in altri paesi 6: *Veneto (zecche minori) Dalmazia-Albania* (= *Corpus Nummorum Italicorum*). Roma: Tipografia della R. Accademia Nazionale dei Lincei 1922.

Document of the Patriarch of Aquileia Poppo from 1031, its historical context and the problem of the Slavic settlement in north-eastern Italy in the Middle Ages

Summary

Among the artefacts of medieval ecclesiastical writing in north-eastern Italy, a document of the Patriarch of Aquileia Poppo, dated July 13, 1031, is of particular interest to Slavic researchers (archaeologists and historians). On that day, Poppo, after the consecration of the rebuilt basilica of Aquileia, in the presence of clergy and lay witnesses, increased the number of canons in this church to 50, establishing – that is, conferring or confirming – a benefice for their maintenance. Among the places that the patriarch established as a prebend for the brothers mentioned was „[...] villa Melereto, with all its areas and appurtenances, i.e. the villa of the Slavs, which is similarly called Meleretum [...]” („[...] *villam de Melereto cum omnibus finibus et pertinentiis suis, scilicet cum villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum [...]*”). The aim of this article is to introduce the aforementioned source to the Polish archaeological and historical literature devoted to the Medieval Slavs. The

entire Latin content of the document has been quoted along with a translation into Polish. The second goal is to show the religious, political and economic circumstances of the creation of the document, its wandering between archives, printed editions and as well as closer presentation of the figure of the issuer – the Patriarch Poppo. Finally, the third purpose of the paper is to look at the presence of Slavic peoples in the areas between the Alps and the Adriatic. In the last part, the *villa Sclavorum* included in the Poppo's document is presented against the background of the Medieval Slavic settlement in north-eastern Italy, outlined on the basis of other written sources, archaeological finds and toponymic data. The analytical part ends with an attempt to answer the question whether the Slavs living in the church property of Aquileia were Christians and to what extent?